

ŽIVOTNI PUT PISARA KRALJA NIKOLE

Jovan Martinović

Memoirs of Jovan D. Martinović, a scrivener of King Nikola, have been found in Vojvodina among the legacy of his daughter. Martinović witnessed the stormy events at the court, in Cetinje and Montenegro in the beginning of the twentieth century. He described several interesting episodes which have so far been unfamiliar to the public.

Besides the memoirs of Jovan Martinović, we are also publishing a document written by his grandson Nenad Petrović.

Moj otac je po povratku iz Podgorice stupio u službu kod Uprave varoši Cetinje kao žandarm. Šećam se veoma dobro kad smo se u Plavnom ukrcali u jednu veliku lađu i zaplovili Skadarskim jezerom, jer tada još nije bio izgrađen kolski put Cetinje - Podgorica. Cetinje je za mene bila potpuno nepoznata varoš i već sutradan sa bratom Savom sam obilazio njegove ulice. Najveće zadovoljstvo mi je bilo kada sam prvi put čuo veliko zvono cetinjskog manastira. Po povratku iz Podgorice uselili smo se u našu kuću i zauzeli samo kuhinju i jednu sobu, a gornju polovinu kuće od jedne sobe i malene kuhinje pozadi otac je izdao u najam jednom zaista dobrom i plemenitom čovjeku, Peji i ženi mu Adrijani. Bio je već starac u godinama, a i žena mu, neobično dobar, gostopriman, veseljak i izdašne ruke. O praznicima bi platio jednu kiriju više. Brat Savo i ja bili smo česti Pejovi gosti i naročito je zavolio brata mi Sava zbog njegovih nestašluka. Moj pokojni otac nije imao nikakvih drugih

prihoda osim male plate i još manje kirije, pa se u kući živjelo vrlo siromašno. Hranili smo se prvih godina kukuruznim hljebom, kačamakom, orizom i drugim jeftinim namirnicama, a tek s vremena na vrijeme jelo bi se meso. Sjećam se da je pokojni otac redovno kupovao od Mande iz Dobrskog sela svakih petnaest dana po dva bogaša (30 kg) i to na veresiju do prve plate. Porodica se inače umnožavala, jer su se rađali jedan za drugim, u kratkim, skoro jednogodišnjim razmacima brat Niko, Milica, Marija i Kate i bilo nas je osmoro dece. Brat Savo i ja išli smo zajedno u školu. Bio sam uvijek odličan đak, a brat mi Savo veoma slab i uvijek je sjedio u prvoj klupi, tzv. magarećoj. Ja sam u svim razredima osnovne škole bio među prvima, a često i prvi u razredu. Imali smo dovoljno vremena i za igru. Ljeti smo se igrali na Obilića poljani i u okolini Orlova krša, a zimi smo se klizali po snijegu. Zbog tog klizanja dobijali smo vrlo često batine.

Dva događaja iz vremena osnovne škole naročito su se istakla. Jednog dana moja pokojna mama poslala je iz kuće i dugo vremena se nije vratila, čitava dva-tri mjeseca. Bilo nam je neobično i teško. Bili smo mali pa nismo znali zašto i đe je morala da ode. Tek kasnije kada sam odrastao saznao sam đe je to moja majka boravila. Nju su pozvali u dvor knjaza Petra Karadžorđevića, kasnije kralja Petra I da doji novorođenog kneževića Andriju. Majka mu knjeginja Zorka, najstarija kćerka knjaza Nikole, umrla je odmah iza porođaja, a mali knežević živio je još nekih pedesetak dana. Zbog sahrane pok. knjeginje Zorke pokupili su svu školsku decu i doveli ih pred Dvor i tom prilikom sam vidio svoju majku, koja je bila izašla na baštenska vrata da me potraži. Potrčao sam k njoj i dugo je ljubio.

Drugi događaj iz mog ranog djetinjstva bio je takoreći sudbonosan za moju porodicu, odnosno za brata Sava. Pohađao sam četvrti razred, a moj brat Savo treći. Zauzimao sam kao prvi u razredu prvo mjesto potonje klupe, a moj brat Savo prvo mjesto prve klupe kao najgori u razredu. Jednog dana dok smo šedeli u

klupama, vrata učionice su se otvorila i na njima smo ugledali gospodara knjaza Nikolu. Obučen u sjajno crnogorsko odijelo učinio je na nas dubok utisak. Skočili smo iz klupa sa strahopoštovanjem i stali kao kipovi. Pokojni gospodar, čim je ušao u učionicu, upro je prstom u mog brata Sava i naredi mu da izađe. Gospodar zatim naredi da izađu Marko Martinović, sin čuvenog junaka i barjaktara Ilije Dragova, našeg komšije, koji je takođe bio slab đak, zatim Milo Radović, sin velikog sudije Jagoša, koji je bio dobar đak. Ne sjećam se imena četvrtog đaka koga je gospodar izveo. Mene je gospodar pozvao petog, ali mu učitelj objasni da sam ja brat izvedenog Sava i ostadoh na mestu. Poslije gospodarevog odlaska učitelj nam saopšti da će odabrani đaci ići u Rusiju na školovanje u jedan od ruskih kadetskih korpusa, đe se školuju i ruski oficiri.

Dolazak gospodara učinio je ogromnu radost i iznenađenje, a izabrani đaci bili su veoma gordi i ludi od radosti. Učitelj nas je tog dana pustio ranije iz škole i mi smo otrčali kući da saopštimo veliku novost roditeljima. I tamo ogromno iznenađenje i radost za ovu gospodarevu veliku milost. Sjećam se da smo tog dana za ručak imali kačamak, kao i obično i da smo se, veseli i raspoloženi, mnogo šalili na račun moga brata Sava. Oni su malo kasnije otputovali za Rusiju. Na njegovom odlasku svi smo bili jako žalosni, naročito je mnogo plakala majka.

Završio sam osnovno školovanje sa odličnim uspjehom. Učenje mi je išlo brzo i lako, tako da sam imao dosta vremena i za igru, koju sam jako volio. Bio sam hitar i skakao sam veoma dobro. Prostora za igru tada je bilo veoma mnogo. Potonje kuće nalazile su se na sadašnjem Balšića pazaru. Nas đecu je često okupljao francuski poslanik grof Sersej i pozivao na utakmicu bilo u trčanju, bilo u skakanju. Pobjednik je redovno dobijao poklon i to uvijek u odelu. Ja sam te nagrade, osobito u trčanju, često uzimao. Kada sam završio osnovnu školu, obuzimalo me radosno osećanje da se približava toliko očekivani dan da promijenim

zgradu osnovne škole sa jednom prizemnom učionicom, za, crvenom farbom obojene zgrade čuvene Biljarde vladike Rada, sa četiri kule na četiri njena ćoška. Tu je bila gimnazija. Gornji njen sprat zauzimala su sva crnogosrka ministarstva sa velikim sudom, a na donjem su se nalazile učionice gimnazije. Mnogi od mojih drugova iz osnovne škole nijesu produžili dalje školovanje. Samo nekoliko nas pošlo je u gimnaziju. Odmah u prvom razredu naišao sam na nove i nepoznate drugove iz svih krajeva Crne Gore, jer je tada cetinjska gimnazija bila jedina srednja škola u svoj Crnoj Gori.

Na mene su neobičan utisak ostavili novi profesori Jovo Ljepava, Živko Dragović, Jovan Nikolić, Pavle Popović, Milo Kovačević i profesor muzike Robert, koji je bio potpuno kljast. Imponovali su svojim godinama i držanjem, i mi smo se prema njima odnosili sa velikim poštovanjem. Predmeti sasvim novi – ruski i francuski jezik u prvom razredu, istorija, geografija, matematika sa geometrijom. Već prve godine ja sam postigao u svim predmetima odlične ocjene, osim matematike. Bila je moja velika greška što je tada nisam više radio, pa mi je i kasnije matematika bila problem. Na kraju godine polagali smo. Na ispit iz ruskog dođe i knjaz Mirko, drugi sin gospodarev, baš kada sam ja polagao, a profesor strogi – Jovo Ljepava. Nisam se bojao i položio sam sa odličnim uspjehom. I gospodar je dolazio da prisustvuje ispitima. Ne sjećam se koja je to godina bila i u kojem sam razredu bio kada dođe gospodar u školu, a ranije bijaše došao gospodar Mirko. Gospodar bijaše jako natmuren. Dugo je tražio nešto po džepovima i poslije dužeg traženja izvađi jednu hartiju i predade je knjazu Mirku ništa ne govoreći. Knjaz Mirko rukama pokazuje profesoru Ljepavi na srce. To je bio telegram, koji je donio vijest da je ubijen nožem od italijanskog anarhiste predsjednik francuske republike. Čas se prekide.

Profesor istorije Dragović zabavno nam je govorio lekcije iz istorije. Sa živim zadovoljstvom slušao sam njegova predavanja

iz grčke i rimske istorije. Profesora notalnog pjevanja mnogo smo voljeli. Ja sam bio i dobar pjevač. Naša gimnazija priređivala bi i koncerte u bašti novog dvora prijestolonasljednika Danila. Na jednom od tih koncerata učestvovao sam kao solista. Bio sam miran đak i nijesam se svađao sa drugovima. Imao sam dva mala sukoba sa Vukom Letojićem i Milom Iličkovićem, koji su kasnije postali generali. Moje školovanje se tako produžavalo bez ikakvih značajnih izmjena i događaja, sve dok mi otac jednog dana, po završetku šeste školske godine, ne reče da školovanje treba da napustim i da stupim na službu, da bih kući materijalno pomogao. Kao đak gimnazije morao sam da imam lijepo odijelo i cipele, a to je iziskivalo veliki izdatak, a nije se moglo. Saslušao sam to sa velikom žalošću i briznuo u plač, ali nije pomoglo ništa. Stupio sam kao učenik Poštansko-telegrafske stanice na Cetinju u početku besplatno. Upravnik je bio strog, ali pravedni Šako Filipović. Ja sam u kasnijem životu imao prilike da dugi niz godina sa njim saradujem i u Činovničkoj štedionici, i mogu da kažem da je on, i pored svoje strogosti, bio jedan od najpoštenijih i najboljih crnogorskih činovnika te generacije sa znanjem iz osnovne škole. Ja nisam volio novu službu i jedva sam čekao dan kad ću se nje osloboditi. Bio sam savjestan, ali bez volje sam radio, jer sam želio da završim gimnaziju. Na nagovor mog upravnika otac me je ponovo upisao u gimnaziju. Bilo je tada teško dobiti službu. Trebalo je imati dobre veze i tako sam uspio da 1903. godine postanem praktikant Ministarstva unutrašnjih djela. Ministar bješe vojvoda Božo Petrović, a načelnik Andrija Radović, koji me i primio sa platom od trideset fjorina mjesečno. Za mog oca to bjehu velike pare. Ja sam tako ušao u red državnih činovnika, iako još bez gospodarevog ukaza, i prvi put ušao u kafanu Rista Biljanovića. To je bilo sastajalište državnih činovnika i oficira. Od tada, počeo je da me interesuje društveni i javni život. Bio sam ušao među ljude.

Jedan krupan događaj desio se baš ove godine, ubojstvo potonjeg Obrenovića i Drage Mašin i dolazak na srpski prijesto

kralja Petra I. To je izazvalo ogromno iznenađenje na Cetinju i veliku radost, jer je kralj Petar I bio zet našeg gospodara. Cetinje se, počevši od 1900. godine, jako izmijenilo. Pristizahu mladi i školovani ljudi iz Beograda, koji su stupali u državne službe, bilo po sudovima, bilo po ministarstvima. A i cetinjska mladež bješe se jako izmijenila. Veliki broj mladića se odao zanatima, najviše obućarskom i krojačkom. Oni sa mladim činovnicima obilježavahu novo Cetinje. Poslije pogibije Obrenovića bile su burne manifestacije na Cetnju. Išli smo pred srpsko poslanstvo, ali nas poslanik pukovnika Vasića nije rado dočekaao. Na naše pozdrave i klicanje jedva je odgovorio „Živeo taj kralj“. U samu zoru tog 30. maja 1903. godine postavili smo dugačke stolove na trg pred sadašnjom opštinskom zgradom, pa je nastalo veselje.

Ove iste godine imao sam u mom službovanju i jedan značajan događaj. Gosp. Radović nabavio je za Ministarstvo prvu pisaću mašinu u Crnoj Gori. Mašina bješe sistema „Admor“ i meni bi povjerena. Sām sām sa lakoćom izučavao i poslije ne tako dugo vremena sa njom vladao odlično. Svi akti rađeni su preko nje, tako da sam imao dovoljno posla, ali kako sam brzo radio, ja sam taj posao lako i obavljao. Ništa se više nije naročito zbilo u toku ove, niti 1904. godine. Radio sam marljivo i voljeli su me vojvoda Božo i Radović, a činovnici Ministarstva Stevo Vrčević, Spasoje Piletić i Jovan Matanović prema meni su se odnosili očinski.

Početak 1905. godine zbi se za mene jedan od najkrupnijih događaja. Koncem februara naredi mi g. Radović da spakujem pisaću mašinu i dosta hartije i da se spremim za putovanje kod gospodara, koji tada bješe sa knjaginjom na Rijeci Crnojvića. Ogromno iznenađenje kod mojih u kući i radost, a iznenađenje i kod činovnika. Ja se spremim i odjenem što sam bolje mogao i krenem sa g. Radovićem za Rijeku Crnojevića. Napustili smo Cetinje puno snijega i snježih nanosa i spustili se ispod Belvedera. Put čist i bez snijega, te je pravo zadovoljstvo putovati.

Kad smo stigli, malo smo se odmorili. Našao sam stan kod Anđe, sestre mog druga Nika Počeka, udate Gazivoda. Zatim sam sa g. Radovićem otišao u dvorac. Knjaginja Milena išla je svake godine da zimu provede na Rijeci Crnojevića zbog njene blage klime. Tu su bile njene neudate kćeri knjaginjice Ksenija i Vjera. Tog dana tu su bili i Gospodar i nasljednik knjaz Danilo i žena mu knjaginja Milica. Uveli su me u jedan mali salon. Svi bjehu tu okupljeni. Poljubio sam svima ruku i zatim sio za sto i otvorio pisaću mašinu. Bio sam neobično uzbuđen. Ruke su mi drhtale od velikog straha, a nije bilo ni čudo—sjedim za pisaćom mašinom, a više mene stoje svi oni i posmatraju kako radim. Prvi put vide očima novoizumljenu pisaću mašinu. Gospodar mi je dao početak rukopisa i ja otpočeh sa radom. Bili su svi iznenađeni kada sam gospodaru predao prvu otkucanu stranu. Zatim mi je gospodar predao veliki svežanj rukopisa za izradu. Odredili su mi jednu sobu u dvorcu, u kojoj sam mogao nesmetano da radim i odredili mi vrijeme rada.

Ja sam radio i više od određenog vremena. Rukopis je bio istorija Hercegovačkog ustanka 1875–1876 godine, i iznosio četiri velike sveske. Rukopis nije bio jednak. Pisalo ga je više osoba. Pojedine stranice bilo je teško čitati. Ja sam poslije nekoliko dana sa lakoćom čitao sve. U dvorcu sam ostao trideset dva dana. Radio sam i neđeljom. Svaku otkucanu stranicu predavao sam odmah. Gospodar nije stalno bio u dvorcu, išao je za Cetinje pa se opet vraćao i po povratku me odmah pozivao da mu pokažem izrađeni dio. Bio je zadovoljan. Slobodno vrijeme provodio sam u društvu novih poznanika. Primijetio sam da piju mnogo vina, ali ja sam bio jako oprezan. Još dok sam bio u dvorcu na radu, g. Radović je podnio gospodaru na potpis ukaz, kojim se od praktikanta unapređujem za pisara druge klase. Bila je to za mene velika radost kad sam taj ukaz pročitao u sl. listu „Glas Crnogorca“. Završio sam sve četiri sveske i jedne noći došao je perjanik da me vodi Gospodaru.

Ušao sam i poljubio mu ruku, a on meni: „Zadovoljan sam dijete, tvojim radom. Ja sam ti potpisao ukaz, a ovo pismo koje ti dajem predaćeš Lazaru Mijuškoviću, predsjedniku vlade. On će ti isplatiti šezdesetčetiri fjorina i naredio sam da ti da srebrnu medalju za revnost.“ Ja sam gospodaru ponovo poljubio ruku, duboko mu se zahvalio na milostivoj pažnji. Istog dana otputovao sam na Cetinje. Moji su me kod kuće dočekali sa velikom radošću. Za njih je bio veliki događaj i moj odlazak kod knjaza Nikole i odlikovanje sa medaljom. Ostali dio 1905. godine protekao je bez ikakvih događaja do oktobra, kad dolazi perjanik u Ministarstvo da mi javi da me zove gospodar. Činovnici se iznenadiše, a ja se zbunih. Našao sam gospodara u njegovoj čuvenoj odžakliji. Pristupio sam mu i poljubio ruku. Gospodar mi reče da me zvao da mu ponovo radim, ali mi naredi najstrožu tajnost. Pred njim je bila velika hrpa rukopisa. Uzeo je jedan omot i predao mi ga na izradu. Odredio je kancelariju maršala dvora za moj rad. Prenio sam odmah mašinu i otpočeo novi posao. Rukopis bješe pisani Ustav za knjaževinu Crnu Goru, koji je gospodar proglasio na Nikoljdan te iste godine. Nakon izrađenog Ustava gospodar mi je predao Zakon o školama i njegovu čuvenu Prestonu besjedu, koju je pročitao pred narodnim poslanicima na Nikoljdan 1905. godine. Bio je to naporan rad, jer se tekst često mijenjao. Nisam imao odmora ni noću. Nekoliko puta perjanik je dolazio mojoj kući u dva ili tri sata poslije ponoći da me budi i vodi gospodaru. Uvijek sam ga nalazio da sedi, za pisaćim stolom, a na stolu gorjele bi lojane svijeće (električno osvjetljenje uvedeno je 1941. godine). Jedne takve noći našao sam pored gospodara i prijestolonasljednika Danila, đe sedi za stolom gospodarevim i živo razgovaraju. Gospodar je bio pažljiv prema meni. Često me prizivao sebi, a jednog dana učini mi rijetku počast: naredi slugama da donesu dvije kafe, jednu za gospodara, a drugu za mene. Ispio sam tu kafu sa velikim uzbuđenjem, sedeći samo na kraju stolice. Nije

ni čudo, jer mali, neznatan činovnik pored gospodara Crne Gore. Ja sam izradio sve što mi je Gospodar dao do polovine decembra 1905. godine, a na Nikoljdan gospodar je novoizabranoj Skupštini pročitao svoju prvu besjedu, kojom je dotadašnju patrijarhalnu Crnu Goru uveo u red drugih ustavnih država. To je bio prvi Ustav Crne Gore. Na Cetinju je bila velika svečanost, vrijeme izuzetno lijepo kao da je proljeće. Stara dugogodišnja vlada vojvode Boža Petrovića zamijenjena je novom ustavnom vladom Lazara Mijuškovića. Moj načelnik g. Radović naimenovan je za ministra finansija, a g. Labud Gojnić za ministra unutrašnjih djela. Tog dana Crna Gora pošla je u susret sudbonosnim događajima, koji su se ređali sve do narodnog ujedinjena 1. decembra 1918. godine.

Novi ministar Gojnić bio je vrlo strog čovjek, neobično nepovjerljiv, uvijek natmuren. Sa osobljem ministarstva bio je ne samo strog, nego često i jako grub. Naročitu grubost pokazivao je prema prvom sekretaru Stevu Vrčeviću, dobrom i plemenitom čovjeku i savjesnom činovniku. Ja sam bio redovni dnevni gost u njegovoj kući, đe sam od porodice dočekivan kao njihov član. Bilo mi je žao starog gospodina Steva, pa smo se svi odnosili prema g. Gojniću sa dužnim poštovanjem ali hladno. Ja lično nijesam imao nikakvih nesuglasica sa ministrom Gojnićem osim jedne: pozvao me jednog dana u kancelariju, a tamo bješe ministar vojni, serdar Janko Vukotić, te mi naredi da mu donesem neki akt. Znam dobro da sam mu baš taj traženi akt donio i predao, ali on ga odgurnu i reče da je tražio neki drugi. Ja odgovorih da je tražio baš taj akt, on kaže da nije. Ja sam bio uporan i on mi na kraju reče da idem na svoje mjesto. Poslije pola sata ponovo me pozva, ali serdar Janko nije bio kod njega više. Prebacio mi je kako sam se usudio da onako odgovaram pred njegovim drugom, serdarom Jankom. Ja odgovorih učtivo da sam drugačije postupio ispao bih pred serdarom Jankom aljkav činovnik. „Hajde, hajde“ – odgovori mi ovog puta već

ljubazno. Gospodin Gojnić me je u toku 1906. godine unaprijedio za pisara prve klase. Jednog dana reče mi da je Državni savjet tražio da se premjestim kod njega, ali da on nije dozvolio, s obzirom da je mojim radom zadovoljan.

Nova Crna Gora već se bila počela komešati. Omladinska studentska organizacija iz Beograda izdala je svoju „Riječ“, koja je teško optuživala režim u Crnoj Gori. Stavljani pod sud studenti su se pojavili na Cetinju i poslije trodnevne rasprave pred Ustavnim sudom bili oslobođeni. Tada su nastale i prve manifestacije i demonstracije. U Narodnoj skupštini burne diskusije i teške optužbe, koje su dovele do pada kabineta Mijuškovića. Novu vladu sastavio je Marko Radunović naslonjen na tzv. narodni klub, koji je bio sastavljen od predstavnika starog režima i mladih školovanih ljudi, ali i ovaj kabinet se nije dugo održao, tek koji mjesec, pa je podnio ostavku. Gospodar bješe unaprijedio u čin brigadira Blaža Boškovića bez znanja ministra vojnog, Danila, koji podnese ostavku, a za njim i sva vlada. Novu vladu obrazovao je g. Andrija Radović, moj nekadašnji načelnik i veliki prijatelj. Ali samo poslije dva mjeseca i on podnese ostavku. Šestog aprila 1907. godine novu vladu obrazovao je dr Lazar Tomanović, sa ministrom, vojnim brigadirom Mitrom Martinovićem. Novi ministar unutrašnjih djela postade vojvoda Lalić Vojvodić iz Vasojevića, čovjek dobar i pošten, bez ikakve škole ali darovit i pametan. Crna Gora bješe se već podijelila na dvije partije: Narodni klub – pristalice prozvaše se klubashi i Prava narodna stranka – pravaši. Nova vlada oslanjaše se na pravaše. I sada otpoče trogodišnje gonjenje svih pristalica Narodne stranke, kojima se pripisivala velikosrpska – jugoslovenska misao, te ih otuda proglasiše protivnicima dinastije Petrović. Otpuštanje činovnika i hapšenja vršila su se u velikom broju. Gospodar sâm izložio se u ovoj borbi primajući razne deputacije i psujući klubashu. Ja sam simpatisao klubashu i oni su to znali, ali se nijesam javno ispoljavao, te sam bio pošteđen.

Svu ovu godinu mučnu i tešku bio sam se ograničio na posjete kući Vrčevića i drugovanju sa Savom Milunovićem i Perom Vrbicom, mojim prijateljima i istomišljenicima. U oktobru donese Stevo Rajković bombe iz Beograda, te gonjenje i teror dostigoše vrhunac. Tamnice bjehu pune. Mog prijatelja Pera Vrbicu bjehu već ranije otpustili iz službe i on otputova za Beograd. Čitavu zimu 1907. i 1908. godine bila su saslušavanja uhapšenih i sumnjivih osoba. Strah bješe ovladao svima. Seljaci iz okoline Cetinja naoružani batinama napadahu pojedince. Ja sam se jedne nedjelje nalazio u kafani Rista Biljanovića i šedio sa vojvodom Đurom Petrovićem i Gavrilom Cerovićem, kad se preko stotinu ljudi pojaviše na prozorima i vratima kafane. Očigledno bjehu došli da napadnu vojvodu Đura i Gavrila. Vojvoda Đuro, čuveni ratnik i vitez, mirno i hladnokrvno poručuje nama piće i posmatra napadače, koji se onda nijesu usudili da priđu. Vikali su i galamili i otišli, a mi ostali i dalje u kafani. Sa novim ministrom Lalićem moji su odnosi bili dobri. Ja sam i dalje u radu bio marljiv i korektan. Biće da je to vojvoda i opazio, pa će mi jednog dana reći: „Ja ti, Jovo, sve ovo potpisujem i ne čitajući, a ti kako hoćeš.“ Vojvoda bješe čovek starog kova sa kojim razredom osnovne škole, ali vrlo bistar i pametan. Odgovorio sam mu da je od mene daleko svaka pomisao da mu podnesem na potpis ma kakav akt koji on ne bi mogao potpisati zatvorenih očiju.

Te zime 1907. godine nijesam niđe izlazio noću van kuće, a zima se oteгла. Dođe ljeto i juna mjeseca 1908. godine izreče se presuda „bombašima“. Marko Daković i još neki, osuđeni su na smrt, a ostali na robiju i zatvor sa manjim ili dužim rokom. Moj prijatelj Radović bješe došao iz Pariza na suđenje i bi osuđen na petnaest godina robije i zajedno sa drugima odveden u zatvor u Podgoričko-kazneni zavod. Štampa zapadnih zemalja oštro je napadala presudu, a naročito pojavu na suđenju izdajnika Nastića, a cetinjska dva službena lista odgovarahu još žučnije.

Atmosfera teška i mučna. Srpski poslanik na Cetinju Jovan Jovanović napušta Cetinje. Ja sam se držao mirno u društvu sa malobrojnim prijateljima, a i otac me često savjetovao. Kako je moj ministar vojvoda Lalić bio odsutan bio sam primoran da akta Ministarstva nosim na potpis njegovom zamjeniku, brigadiru Mitru Martinoviću, ministru vojnom. Nosio sam ih duže vrijeme dok jednog dana mi đeneral Mitar reče: „Jovane, čuvaj se, jer te može živi oganj izgorjeti.“ Bio je to za mene rđav predznak. Početkom 1908. godine Austrija izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine, koja izazva uzbunu u srpskom narodu. Nastadoše pripreme za rat, a i mene 31. 01. 1909. g. otpustiše iz službe. Bio je to veliki udarac za mog oca. Kad sam se opraštao sa vojvodom Lalićem, on mi reče da moje otpuštanje nije njegovo djelo. Ja sam mu zahvalio na njegovom držanju prema meni i rekao da njega nizašta ne krivim. Znao sam da je moje otpuštanje poteklo od brigadira Mitra Martinovića, ministra vojnog, koji je bio prema meni stalno neraspoložen i na moje političko držanje s nepovjerenjem gledao. Nakon mog otpuštanja iz državne službe za mene je nastalo veoma teško stanje. Da potražim neđe drugu službu nije se moglo ni misliti, jer tadašnje moje Cetinje nije imalo nikakvih privatnih ustanova, osim državnih. Morao sam se zadovoljiti time da besposličarim, da budem na teretu svom ocu, što mi je teško padalo i moju dušu pritiskivalo. Tada nijesam imao ni toliko sredstava da mogu sebi duvan kupiti, mada je tada on bio jeftin, a da od oca tražim novac bilo mi je neugodno. Besposličario sam tako čitavo proljeće i ljeto 1909. godine, čineći duge šetnje do Belvedera i po okolini Cetinja, najvećim dijelom u društvu Alekse Martinovića, advokata, sada državnog savjetnika. Pričali smo o svemu i svačemu, a najviše su se naši razgovori kretali oko stanja u Crnoj Gori i izgledima za ujedinjenje, jer smo svi bili ubijedeni u skorbu neminovnost tog velikog čina. Brižljivo smo pratili evropske događaje i naročito stanje u Srbiji, đe je novi

režim kralja Petra I obezbijedio zemlji punu slobodu i sveopšti napredak. Srbija se pod mudrom vladavinom kralja Petra, brzo oporavljala i jačala svoj ugled kako kod drugih evropskih država, tako i najviše kod cjelokupnih zetskih naroda i svih naših pokrajina pod austrougarskom vladavinom.

U mom stanju i položaju nastupi iznenada promjena. Šetajući jedno veče sa mojim drugom Đokom Bojovićem, kasnije sudijom, od njega saznah u povjerenju da se sprema novi pokušaj pobune u Crnoj Gori, ali će se ovog puta izvesti mnogo pametnije, jer se raspolaže za tu svrhu sa punom vrećom napoleona. Bio sam jako iznenađen i zabrinut za ishod ovog pothvata, pa izrazih mom drugu sumnju u uspjeh toga. Nekoliko dana iza toga za ručkom moj otac reče da mi je poručio Jovo Popović, njegov veliki prijatelj, da mene neko vrijeme ukloni iz Cetinja i Crne Gore. Majka mi i sestra počеше plakati, a i u očevim očima vidjeh suze. Meni neobično teško da se od njih prvi put razdvojim i otputujem u nepoznato. Rekoh im da je najbolje da idem u Ameriku, ali se svi oni sa velikim plaćem tome odupriješe. Ja im tada predložim da odem kod svog brata Sava u Rusiju i svi se saglasiše. Ostalo je samo da se pribave potrebni novac i pasoš. To se brzo uradilo i ja sam prvih dana mjeseca septembra otputovao za Rusiju. Do Kotora pratio me i moj otac. Uoči samog dana polaska dobio sam jedno dugo pismo iz Amerike od mog druga Koste Radulovića. U spremanju za sjutrašnje dugo putovanje, nijesam imao vremena da ga pročitam, a kako sam nosio crnogorsko odijelo, ja ga spremih po crnogorskom običaju za džamadan.

Šutradan krenuh sa ocem poštanskim kolima za Kotor na svoje prvo nasilno putovanje. Nije potrebno da ističem kako sam se rastao sa mojim milim i dragim. Kada su poštanska kola stigla na Njeguše pred policijskom stanicom već je čekaio kapetan Vrbica sa žandarima. Ja sam sjedio sa ocem u kolima kad je kapetan prišao vratima i pozvao me, i u pratnji žandara

odveo me u kancelariju. Pogledao sam oca, bio je blijed kao smrt. Kapetan je izvršio lični pretres, svlačio mi i cipele, ali nije našao ništa i dozvolio mi da nastavim putovanje. Sjeo sam u kola i pošli smo ka austrijskoj granici. Ja sam neprekidno mislio na ono pismo Koste Radulovića. Pipao sam će je i na svoje najveće čuđenje opazio da se pismo usljed velike vrućine i znoja spustilo niz džamadan i došlo do pasa, kojim se crnogorske haljine opasuju. Tada mi je bilo jasno zašto ga kapetan Vrbica nije našao, iako me nekoliko puta pipao po džamadanu. Uzeo sam pismo i počeo da čitam. Bilo je zaista strašne sadržine: samo psovke i grdnja kralja Nikole, na njegov dvor i njegove ministre. Da je kapetan Vrbica ovo pismo našao, bio bi mu prvi posao da me stražarno povrati na Cetinje, a zatim u zloglasnu Podgoričku tamnicu. Nijesam ocu ništa govorio, da ga ne bi uzbuđivao, kad se već sve dobro završilo. Oko podne smo stigli u Kotor. Vidio sam tada prvi put more. U drugim normalnim prilikama bilo bi mi to veliko zadovoljstvo, ali sada sam malo pažnje obraćao i na more i na Kotor. Kako je parobrod polazio poslije podne, otac i ja pošli smo odmah da kupujemo „lacmanske“ haljine, kako se tada kod nas zvalo evropsko odijelo. Kupili smo sve što treba i ja se u hotelu od Crnogorca preobratih u „Lacmanina“. Odijelo mi je ljepo stajalo, samo mi je muka bila što nisam znao da vežem kravatu. Sa ocem sam proveo nekoliko sati, a zatim se ukrcao na lađu. Rastanak sa ocem bio mi je težak, plakali smo kao đeca oboje, ali nijesmo imali kud. Lađa je krenula, moj otac je dugo stajao na obali i pozdravljao me. Bio sam sad potpuno sam. Još u Kotoru našao sam se sa gospodinom Rizvom, bugarskim ministrom na Cetinju i njegovom ženom Bosiljkom, koja je bila kćerka Vuka Vuletića, hotelijera, moga kuma. Oni su putovali za Abaciju i s njima sam proveo čitavo putovanje do Fjume, će smo se rastali. Ja sam produžio za Zagreb, Pešt i dalje. Ništa se naročito na mom putovanju do Rusije nije dogodilo. U Karlovcu me u željezničkoj

restoraciji, đe smo se upoznali, jedan čovjek ponudio da tu ostanem, naći će mi posao, jer nemam šta da tražim u Rusiji. U razgovoru ja sam mu bio izložio kuda putujem i zašto. Nijesam upamtio ime ovog čovjeka, ali biće da je bio jedan od poznatijih iz srpsko-hrvatske koalicije.

U Pešti sam se zadržao malo, uspio sam da obiđem glavnu ulicu, a u Lavovu čitavih pola dana, tako da sam imao vremena da razgledam grad. U vozu od Lavova do Voločiska na ruskoj granici putovao sam sa ruskom gospodom, koja su se vraćala iz svjetskih banja svojim kućama. Bjehu to većinom gospođe i đevojke svaka sa po jednom knjigom francuskog u rukama. Napokon, došao je i čas dolaska u Voločisk. Ruska granica i zemlja. Ja sam sa velikim uzbuđenjem posmatrao malu varoš, mada daleko veću od Cetinja, sa novim tipovima kuća. Preselili smo se u ruske vagone, ogromne i udobne i nastavili put. Vagon je bio skoro prazan. Ja sam čitavu prethodnu noć spavao i mogao sam da posmatram sa prozora rusku teritoriju. Voz je bio brzi i zaustavljao se samo na većim stanicama. Prolazili smo velikom brzinom pored malih ruskih sela i varošica, a svuda, dokle oko dopire, puko prostranstvo. To su počeci čuvenih ruskih stepa. U vozu nijesam sklapao poznanstva, nego sam odgovarao kratko, objašnjavajući radoznalima razlog mog putovanja. Ljubazni kondukter donosio mi je čaja i ja sam se u vozu ošećao veoma udobno. Poslije tridesetšest sati brze vožnje od Voločiska ja sam stigao u kuću mog brata Sava, jedne neđelje poslije podne oko 4 sata. On je stanovao u stanici Gnjilovskaja, na tri kilometra od velike i bogate varoši Rostova. Mjesto je, kao i sva oblast naseljena Kozacima i broji oko 12.000 duša. Pokazali su mi kuću mog brata i ja se tamo uputih. Zazvonio sam i vrata mi otvori jedna žena. Nisam vladao ruskim jezikom, osim onog što sam naučio u gimnaziji, ali sam se ipak sporazumio. Upitao sam je za brata Sava i ona me odvela na gornji sprat kuće. Našao sam ga đe spava na jednom divanu, jer ga je jako

bolio zub, kako mi objasni ona ženska. Probudio se i trgao i mi smo pali jedan drugom u zagrljaj iza toliko godina, a zubobolja je nestala kao rukom odnešena. Upitao sam za moju snahu Veru Ivanovnu i on mi reče da je to ona koja mi je vrata otvorila. Poljubili smo se i ozdravili, onda sam otišao u drugu sobu da vidim njihovu jednogodišnju kćer, koja je spavala. Odmah su me upoznali sa sušedom Gavrilom Jefimovićem, zvanim „Mikado“ zbog njegove sličnosti sa tadašnjim japanskim carom. U kući bješe još i dojilja male Ljubice i djevojka Paša, služavka. Sjeli smo svi za sto i obilato jeli ruska jela. Već tu za stolom moj brat i Gavriilo Jefimović sporazumjeli su se da pođu u lov šutradao rano. Izašao sam da razgledam imanje. Tri kuće od kojih dvije na sprat, a jedna prizemna na tri čoška i jednim velikim zidom ograđena. Osim toga mnoge druge prostorije za raznu upotrebu. Kuća sa mnogo soba, puno lijepog i teškog namještaja. Po uglovima sobe bogato ukrašene ikone. Jedna prizemna kuća u dnu imanja nalazi se na samoj obali Dona, širokog i tihog sa veličanstvenim pogledom na samu rijeku i daleku stepu, koja se pruža u nedogled. Ostatak dana i noći proveli smo u živom razgovoru.

Krenuli smo zorom nas trojica kolima. Put nas je vodio samom obalom Dona. Prešli smo kolima jednu njegovu pritoku, usljed suše siromašnu vodom, i našli smo se posred divlje i nepregledne stepe. Konj zvani „Tovarišč“ odličan. Jurili smo kao pomamni, a svuda oko nas stepa, niđe brežuljka, niđe drveća. Zaustavili smo se kod jedne male seoske kuće, oko koje bješe nešto obrađene zemlje i nekoliko lisnatih drvadi, koja je bilo tako prijatno vidjeti i u njihovom hladu sjesti. Tu smo se pored obale i ulogorili i zadržali nekoliko dana loveći divlje patke pored obale, a zečeve u gluhoj stepi. Noću smo spavali u stogu sijena. Divno smo se proveli. Jeli smo obilato i pili čaj, koji je spremao simpatični Gavriilo Jefimović i slušali njegove neiscrpne priče i doživljaje. Krupan i stasit bio je još u punoj

snazi, a jeo je za petoricu. Vratili smo se veoma zadovoljni i lovom i provedenim vremenom. Za vrijeme boravka tamo često smo Savo i ja išli u lov uvijek u društvu Gavrila Jefimovića. To su mi jedne od najljepših uspomena iz Rusije. Sami nas trojica u sred stepe, bilo je pravo zadovoljstvo. Svi ti naši izleti u lovu obilovali su mnoštvom ubijene divljači, ali mene je više od svega oduševljavala veličanstvena i neizmjerena pustoš kozačkih stepa, đe sunce žarko sija i đe mrak nakon zalaska sunca u mag-novenju nastupa, i smrtna tišina koja u stepi vlada. Samo se čuju divlje ptice i vukovi. Tokom mog boravka tamo ja sam posma-trao život, prilike i običaje, stvorio mnoga poznanstva i veze, bio na ručkovima i svečanostima imendana. Posjećivao sam raskošne crkve i sa udivljenjem slušao sjajne horove, prisustvo- vao pozorišnim predstavama, gledao njihove čuvene umjetnike. Tamo sam zapazio i nečuvenu rusku raskoš i neviđenu bijedu ruskog puka, a najviše me zaprepastilo ondašnje političko stan- je. Kod nas u Crnoj Gori bilo je uvriježeno uvjerenje da je ruski car omiljen i obožavan od naroda i da je Rusija silna i moćna. Ja sam sa najvećim iznenađenjem zapazio i onu drugu Rusiju, tamnu i podzemnu, koja je svim sredstvima potkopavala temel- je carske Rusije.

Milioni ljudi krstarili su i danju i noću ogromnim prostranstvima šireći letke, zabranjene knjige i brošure i živom riječju propagirajući uništenje carske Rusije. Ja lično snalazio sam se tamo odlično. Savladavši ruski jezik mogao sam se upuš- tati u svim viđenijim razgovorima. Bio sam rado priman i dočekivan. Čak sam imao priliku i za ženidbu sa prilično miraza, ali sam smatrao da bi taj brak, uprkos svim vrlinama te đevojke, bio nepodoban i za nju i za mene, jer sam ja stalno mis- lio na povratak kući. I taj se povratak i zbio. Jednog dana dobih pismo od oca koji mi piše da me naš prijatelj, advokat Risto Popović zove da se vratim kući, jer mi je osigurao mjesto činovnika kod Crnogorske banke. Dočekao sam ovo pismo sa

dvostrukim ošećajem – radošću što se vraćam svojim milim i dragim, a žalošću što ostavljam Rusiju, koja je na mene ostavila neizbrisiv utisak. Oprostivši se sa svima ja sam krenuo kući, a na mostu kod Voločiska, koji dijeli Rusiju od Austrije, suze su mi potekle.

Zaposlio sam se kod Crnogorske banke, čiji direktor bješe mi poznat od ranije, Dimitrije Bogojević, a njeni činovnici Savo Milutinović, Savo Popović, koji je kasnije zbog pronevjere tragično završio svoj život, Pero Lazarević i Dušan Pajević, sve meni poznati i rođeni Cetinjani. Prilike u Crnoj Gori bjehu se znatno promijenile. Iako je stari režim još uvijek bio na vlasti ne bješe više grub kao ranije. Hapšenja, proganjanje i otpuštanje iz službe bjehu već prestala, ili daleko manja. Našao sam se sa starim prijateljima i dani su mi monotono prolazili sve do novembra 1912. g, kad su otpočeli govoriti o predstojećem ratu. Sve je bilo u očekivanju ovog velikog događaja. Rat bi se vodio protiv Turaka za oslobođenje stare Srbije i Makedonije, a Crna Gora za osvajanje Skadra i njegovog okruga. Baš tada stigli su iz Rusije moj brat Savo sa ženom i malom Ljubicom. Snaha mi Vera bješe u blagoslovenom stanju i poslije dvije nedjelje rodila sinčića. Kako se rat sve više približavao, snaha Vera nije željela da duže ostane i oni su tri dana pred objavu rata Turskoj napustili Cetinje. Bio nam je taj rastanak svima težak. U rat se pošlo sa velikim oduševljenjem i moj već skoro stari otac i ja pripadali smo cetinjskoj varoškoj četi Cetinjskog bataljona.

Rano 24. 09. 1912. g. krenuli smo zajedno sa ostalim bataljonima Katunske brigade, koji se bjehu ulogorili na Cetinju. Na Obilića poljani odslužena je molitva za pobjedu našeg oružja i u osam sati vojska je krenula prolazeći pored kraljevskog dvora. Tamo bjehu svi, kralj Nikola, kraljica Milena kao i njihove kćeri Ksenija i Vjera. Vojska ih je burno pozdravljala, a masa naroda bješe pritiska sve ulice. Uputili smo se ka Crnojevića Rjeci, pa do Virpazara. Nosili smo hranu za nekoliko dana. Noću smo

stigli u Virpazar i tu prenoćili. Tu se desio jedan nemili događaj. Jedno momče iz Čevskog bataljona zaspalo je na samom parapetu od mosta, pa se, valjda, u snu prevrnuo i pao u vodu. Udavio se prije nego su ga mogli spasiti. U jutro 25. 09. krenuli smo za Bar. Ukrcali smo se u vagone željezničke kompanije i tako stigli u Bar i tu se ulogorili. Otac i ja smo pošli kod moje sestre Milice, koja se početkom ove godine bješe udala za Blaža Plamenca, sekretara Oblasne uprave u Baru. Tu smo večerali, ali smo otišli da noćimo kod vojske. Šutradan rano ujutro krenuli smo ka turskoj granici. Oko deset sati čuli smo da je rat Turskoj objavljen, a malo zatim čula se i topovska grmljavina. Oko podne stigli smo na granicu i naš se bataljon zaustavio. Kod naše postrojene čete dođe komandant bataljona Petar Boškov Martinović, brat brigadira Mitra i poče da proziva pojedine vojnike. Približivši se on reče: „Izađi, Jovane.“ Prozvao nas je oko trideset. Mi bjesmo prethodnica. Tom prilikom morao sam da skočim sa jedne visoke stijene sa puškom i nataknutim bajonetom i pravo je čudo kako nijesam slomio jednu ili obje noge. Ušao sam u prvu napuštenu tursku kuću i našao tamo suvih smokava, uzeo sam pregršt i ponudio oca, koji je dolazio sa druge strane. Bješe nasmijan što je kod njega bila rjetkost. Krećući se naprijed susreo sam prijatelja Vida Martinovića. Držao je u objema rukama nekoliko paketića najboljeg duvana. Ponudio mi je jedan paket, ali ja sam uzeo taman toliko da napunim duvansku kutiju, govoreći mu da ćemo sutra u Skadru imati još boljeg duvana. Takvo je vjerovanje vladalo u svoj vojski. A kako smo se grdno prevarili i razočarali. Gladan, ja sam se bio popeo na jednu smokvu, a pušku ostavio ispred stabla. Zadržao sam se dugo i kad sam se spustio sa stabla uzeo sam pušku. Malo zatim nastade vika, a to neki Božo Kasap traži svoju pušku. Gledali su se brojevi i ja uočim da je puška koju imam Božova. Ja mu je pružim, a on htjede da me bajonetom udari, a ja brzo uperim „Brauninb“ u njega i on ode. Ali evo

sramote, ja ostadoh bez puške. Moj otac da svisne od muke. Ja se povratim opet ispod smokvinih stabala i ispod jednog pronađem svoju pušku. Sad je bila stvar jasna. Ja i Božo mijenjali smo smokvina stabla, a puške su ostale kod prvih.

Zakonačili smo kod jednog muslimanskog groblja pod vedrim nebom, a zorom krenuli naprijed. Oko podne naš bataljon stigao je do jedne dubodoline i zaustavio se. Odatle smo posmatrali neviđeni do tada prizor, kako turska artiljerija za nekoliko minuta rasprši sa Taraboškog visa jednu našu brdsku bateriju, koja se vrhom kretala. Sav bataljon je ćutke posmatrao ovu borbu. Bilo je sada jasno da je zauvijek prestao stari način ratovanja: ispaliti nekoliko metaka, pa onda nož u ruke i juriš na Turke. Naš bataljon je bio izgubio vezu sa brigadom i stigao pod obronke Taraboša. U podne je došao ađutant brigade, moj ujak Đorđe i krenuli smo nazad u logor. Lutali smo do noći i zakonačili u kućama jednog sela. Zorom prosljedili marš i tako pred samu noć stigli u logor. U logoru smo ostali nekoliko dana, gradili put za topove i poslije nekoliko dana krenuli smo na Taraboš. Nema napada na Skadar. Jedno jače odjeljenje u isto veče zauzelo je bez borbe prve visove Taraboša, ali oni su bili prazni.

Sljedeće noći otac i ja smo određeni da čuvamo stražu na Tarabošu 24 h.

Uptili smo se mrakom i stigli na vis, ali nas je turski vojnik opazio i otvorio vatru. Ja sam se šćućurio ispod jedne velike stijene, a jednu poveću ploču stavio na glavu, jer ako prsne šrapnel, bar mi neće lobanju probiti. Imao sam muke dok sam oca nagovorio da i on glavu pokrije. Otpoče silna kiša sa vjetrom, hladnoća velika, a mi bez ikakvog pokrivača. Tu smo imali nekoliko poginulih i ranjenih. Jedan lakši ranjenik molio me i preklinjao da ga odvedem u logor. Nije htio niko da ga vodi po onom mraku i nevremenu. Nije se vidio prst pred očima, a puta nema. Meni je na kraju dosadilo njegovo kukanje i zapomagajnje i krenemo nas dvojica za logor. Išli smo stopu po stopu, ne

obazirući se na rasprsnute šrapnele i jedva stigli do logora. Zaspao sam kao zaklan. Dani su tako prolazili jedan za drugim, a polovinom oktobra uputiše nas bataljonom preko Bojane. Trebalo je da se osvoje Medova i Skadar i presiječe veza sa morem i ostalom Albanijom. Rano zorom stigli smo do poplavljenog terena. Nepregledno blato, a voda visoka čas do članka, čas do trbuha. Ja se svučem potpuno go. Haljine skinem i objesim preko puške i zagazim u vodu. Tako sam i prešao ne obazirući se na primjedbe. Usput smo sretali bjegunce iz okolnih sela. Kada smo izašli iz vode ja sam se pored jednog svježeg groba obukao i bio potpuno suv. To bješe grob kapetana Rista Brankovića, koji je tog dana pokošen. Uspesmo se uz vis i počinih ispod jedne međe. Jedno zrno prozujaju mi pored same glave, pa se uhvatih rukom za nju, a otac mi pomisli da sam pogođen, pa skoči, ali ja ga umirih. Oko ponoći stiže vijest da se povučemo i mi smo istim putem stigli opet na Bojanu. Ali ovog puta se nijesam svlačio. Vodio sam ispod ruke oca, koji se teško po vodi kretao. Rijetka puščana zrna pratila su nas, ali nismo imali gubitaka. Poslije ovog neuspjelog pokušaja osvajanja Medove, ja sam dobio nalog da se javim štabu odreda generala Mitra. Tu sam ostao sve do Božića, a tada su i mene i dva činovnika Crnogorske banke uputili na Cetinje. Banka je tražila oslobađanje naše iz vojske zbog prevelikog posla. Stizali su ogromni novčani prilozima sa svih strana, pa je banka bila prinuđena da zatraži nas za rad. Tamo smo dočekali i kraj rata 1913. g. Ogromno oduševljenje zavladao je u svim krajevima đe Srbi žive. Nije ni čudo, oslobodili su sve srpske zemlje od Turaka poslije 500 g. robovanja. Osvetili su i Kosovo i Slivnicu. Ugled i Srbije i Crne Gore je porastao. One nijesu bile više razdvojene novopazarskim sandžakom. Granice su se dodirivale i nastalo je pitanje ujedinjenja dviju kraljevina. Ja sam se bavio svim društvenim pojavama. Pripadao sam kolu mladih ljudi, koji su željeli i tražili ujedinjenje po svaku cijenu. Sa drugima osnovao

sam pjevačko društvo, zatim bio sam član uprave radničkog društva, đe smo imali pjevački hor, diletantsku sekciju i tamburaški zbor. Radili smo sa velikom voljom i oduševljenjem. Priređivali su se zabavni koncerti sa velikim uspjesima i svak nas je rado pomagao. Ali smo bili trn u oku režima Laza Tomanovića i Mitra Martinovića, pa smo morali obustaviti rad. Ja sam i tako tri godine proveo kod brata. Nakon rata se obnovilo radničko društvo. U jesen 1913. g. osnovali smo sportsko društvo „Soko“ i ja sam izabran za sekretara. Marljivo smo radili i spremali veliku svečanost za Vidovdan 1914. g. Vidovdanska svečanost do tada se nije obavljala u Crnoj Gori, pa smo zbog toga odlučili da je proslavimo.

Pozvali smo na svečanost članove cetinjske vlade i srpskog poslanstva. Oko malene kapele, ispod Donjeg kraja, okupio se silan svijet. Sve grobove poginulih na Skadru okitili smo cvijećem. Sam mitropolit je služio. Četa „Sokola“ od 120 momaka činila je špalir. Svečanost je ostavila na sve prisutne dubok utisak. Kako je starješina bio premješten, ja sam bio glavni organizator i primao sa svih strana pohvale i čestitanja. Poslije podne održali smo prvi sokolski javni čas u Crnoj Gori. Mnoštvo naroda. Na ukusno izgrađenoj tribini svi predstavnici vlasti na čelu sa đeneralom Jankom. Ja sam se nalazio u blizini tribine. Čas je tekao veoma skladno uz mnogo interesovanja i dopadanja. U polovini časa primijetio sam da su predsjedniku vlade, đeneralu Janku, doneli neku bilješku. Nešto kasnije on me pozvao, pa mi, na moje najveće zaprepašćenje, tiho saopšti: „Jovane, stigla nam je jedna teška vijest. Jutros su u Sarajevu ubijeni austrijski prijestolonasljednički par Franjo Ferdinand i njegova žena Sofija. Događaj je neobično krupan i od dalekosežnih posljedica. Apelujem na sve vas da se dobro držite, da se ne da povod Austriji za protest.“

Saslušao sam sa najvećom pažnjom. Znali smo da je Franjo Ferdinand ljuti neprijatelj srpskog naroda, vrući eksponent visokog

katoličkog klera. Smatrao sam da smo nestankom njegovim oslobodili se teške more, pa se nijesam mogao uzdržati, a da „Sokolima“ poslije svršetka časa, kada smo prolazili u stroju glavnom cetinjskom ulicom, ne objavim ovaj krupan događaj. Redovi su se razbili, nastalo je klicanje, okupilo se cijelo Cetinje. Stigla je i policija, ali ko je mogao umiriti ustalasale duhove. Tek mnogo kasnije stigao je komandant dvorske garde, brigadir Đuza Đurašković, da od strane kraljice Milene pozove na red i mir, a istovremeno umolio nas da zakazanu predstavu, Subotićev „Boj na Kosovu“, dobro pripremljenu i sa novom garderobom, odložimo. Nijesmo se mogli više protiviti, jer smo i sami uviđali težinu događaja. Svečanost je odložena za iduću neđelju, a Cetinje se sasvim umirilo. Samo su male grupice komentarisale ovo neočekivano ubistvo. Šutradan i drugih dana stizale su alarmantne vijesti o progonima Srba. Omladina se sve više uzbuđivala. Nije bilo teško Marku Dakoviću da jednog dana sa masom omladine priredi demonstracije, da se prodre do zgrade austrougarskog poslanstva i na njoj polupaju prozori. Sam kralj Nikola u kolima sa đeneralom Jankom stigao je da nas odatle ukloni. Kako je koji dan prolazio uzbuđenja sve to više, jer znalo se da velike sile rade da se sukob između Austrije i Srbije mirno riješi. Nastalo je kao malo zatišje. Mi smo mogli nesmetano dati otkazanu predstavu „Boj na Kosovu“. Na Petrovdan pozvani smo da u dvorskom parku ponovimo naš javni čas. Ulazak je bio slobodan. Kako ovog dana dolazi masa svijeta iz okolnih sela i mjesta da se u manastiru pokloni čivotu Sv. Petra Cetinjskog, to je dvorski park bio prepun. Javnom času prisustvovali su Kralj i Kraljica i svi članovi kraljevske porodice. Bili su zadovoljni, a sva ona masa svijeta oduševljena. Nakon svršetka časa svrstali smo se u redove, pa u savršenom miru prošli pored kraljevskog dvora. Sa velikog balkona posmatrali su nas i ljubazno pozdravljali. Mi smo bili jako zadovoljni postignutim uspjesima na samom početku našeg rada, ali sad

smo imali novu veliku brigu. Sukob između Austrije i Srbije sve se više zaoštravao i prijetio ratom. Crna Gora je tek bila izašla iz jednog teškog rata sa ogromnim gubicima u ljudstvu i materijalu i bila je potpuno nespriprema za novi rat i sa slabijim protivnikom, a pred nama se ispriječila Austrougarska monarhija. Događaji su se nizali vrtoglavom brzinom i jednog dana stiže vijest o čuvenom ultimatumu. Osećali smo da Srbija ne može sve one teške uslove prihvatiti i već se svak pomirio sa najgorim. Vijest o bombardovanju Beograda i početku rata nije nikoga iznenadila. Primljena je mirno i bez uzbuđenja i sva vojska noću pohitala je na granicu. Moj stari otac i ja ponovo smo se prihvatili puške i krenuli na granicu prema lovcénskima položajima. Moja dobra i draga mama ispratila nas je do izlaznih vrata. Dva dana kasnije naši topovi sa Kuka otpočeli su bombardovanje austrijskih tvrđava poviše Kotora. Bio je to veličanstveni prizor, posmatrati rasprskavanje teških granata i tvrđave obavijene dimom. Puščane paljbe nije bilo. Austrijska vojska evakuisala je svu južnu Boku i njena se vojska povukla do tvrđave. Na samo Preobraženje posmatrali smo napad francuske mornarice u blizini Budve na austrijsku flotu. Krstarica „Zenta“ bi potopljena, a dva torpeda srećno umakoše u zaliv. Nijesam dugo ostao u četi, jer mi jednog dana saopšti komandant bataljona, Petar Boškov, da je stiglo naređenje da se javim ministarstvu vojnom. Ovđe mi saopštiše da sam određen na rad u intendantskom odboru, koji je vršio snabdijevanje trupa Lovcénskog odreda. Posao veliki, pun odgovornosti. Radili smo zaista dobro i neumorno sve do polovine juna 1915. g. kada na molbu Crnogorke banke bih oslobođen službe i bih određen i upućen za šefa Filijale banke u Skadru.

Grad Skadar bješe tih dana naša vojska okupirala, uspostavljene u njemu sve naše vojne i građanske vlasti, pa i Crnogorska banka otvori svoju filijalu. Nije bilo mnogo posla. Tamo sam našao svog rođaka Aleksu, koji je tada bio naš konzul u Skadru,

a i Steva Gregorića, koji bješe postavljen za predsjednika Suda u Skadru. Živjelo se lijepo i imalo se vremena za izlaske u skadarsku okolinu. Poslije par mjeseci ministarstvo vojno ponovo me pozvalo i uputilo na rad u intendantskom odboru, ovog puta u svojstvu predsjednika. Imao sam poštene saradnike i ništa se nepovoljno nije desilo. Samo se vojska katkada žalila na nepečeni hljeb. Polovinom novembra pozvaše me da se javim ministarstvu vojnom i tamo mi saopštiše da sam određen na rad kod Oblasne uprave u Skadru, koja je imala da obavlja poslove oko transporta vojnika iz Medove do Skadra i pošiljke do Cetinja. Posao nagomilan utoliko više, jer tad počеше pristizati, nakon sloma Srbije, masa vojske i građanskih izbjeglica zajedno sa regentom Aleksandrom i kraljevskom vladom. Bio je to veliki i naporan posao dati svakom mjesto, pomoći, snabdjeti hranom, a istovremeno snabdjevati i našu vojsku. Ali radilo se neumorno i bez prestanka. Ja sam Skadar avgusta 1915. g. ostavio u savršenom redu i miru. Ulice čiste, radnje prepune ljepote, a pijace krcate seljačkih proizvoda. Arnauti, muško i žensko, naočito zdravi i ljepo odjeveni u njihovom narodnom uskom odijelu. Oružje bogato. Jaki skadarski garnizon pod komandom đenerala Vešovića održavao je u čitavoj oblasti red i mir. Stanovao sam tada u najboljem hotelu „Evropa“ sa krasnim sobama i prvoklasnom hranom. Reprezentovao sam Crnogorsku banku. Skadar iz novembra te iste godine bio je sušta suprotnost onom ranije. Našao sam istu sobu u hotelu. U „Evropi“ je bila smještena i srpska kraljevska vlada. Imali su zajedničku trpezariju i mi smo iz susjedne sobe posmatrali kako za trpezom jedu prilično siromašnu hranu—Pašić, Protić i ostali ministri srpske vlade.

Sve nas je pritiskivao težak teret. Kod svakog mučno ošććanje i briga na licu. A sama varoš i ulice prljave i zapušćene. Svuda se vide blijeda, izmućena lica u pohabanom odijelu. Rijetko se vidi osmijeh kod oficira na licu, ćisto i uredno odijelo. Svuda tragovi dugog povlaćenja, mućnog pješaćenja, noći bez sna,

umora i gladi. Moja kancelarija nalazila se u velikoj zgradi sarajeva. Tu su bila smještena sva naša nadleštva. Na čelu uprave bješe vojvoda Božo Petrović kao guverner Skadra i oblasti. Ostalo činovništvo probrano. Dobijali smo svi udvostručene plate. Šutradan po mom dolasku pošetili su nas austrijski aeroplani. Bacili su svaki po nekoliko bombi i napravili pustoš među gomilom srpskih trećepozivaca. Bili su u malenoj crkvi na kraju grada i ja sam išao da ih vidim. Poređani po crkvenom patosu ležali su jedan do drugoga, izmiješani ranjeni i mrtvi. Neki od njih bez noge ili ruke, razbijenih lobanja, drugi rastrgnutih stopala – užasan prizor. I tako su nas skoro svakodnevno, osim u slučaju rđavog vremena, pošećivali ovi nemili gosti, ostavljajući za sobom teške žrtve. U Skadru se nalazio i moj odličan prijatelj ing. Vasilije Žugić, narodni poslanik i rijetko čestit čovek. Bili smo skoro nerazdvojni. Iz opštine skadarske, đe smo bili da pošetimo neke srpske poznanike sa službom u ministarstvima, išli smo nas dvojica svojim kancelarijama u saraju. Usput primjetimo aeroplan. Ja predložim Žugiću da malo ubrzamo korake, da stignemo u zgradu prije no se aeroplan pojavi nad samim gradom. Ali moj nesrećni Vasilije produži i dalje svoj ležerni hod. Ukoliko se aeroplan približavao utoliko sam ja brže išao i uspio da uđem u zgradu sarajeva. Tek što sam ušao u veliki šareni hodnik ču se eksplozija bombe. Ja malo posrnuh od potresa. Stakla poprskашe. Uđem u kancelariju, ali ona prazna. Izidem i susretnem Laza Popovića, koji mi sav usplahiren reče: „Pogibe Vasilije.“ Ja strčah niz stepenice i opazih do samih ulaznih vrata leš jadnog Vasilija. Bomba mu je bila prebila kičmu. Za samo nekoliko sekundi izgubio je svoj mladi život, koji je mnogo obećavao. Trebalo je i ja da dočekam istu sudbinu da nisam išao desetak koraka ispred. Bio sam jako potresen njegovom iznenadnom pogibijom. Sahranili smo ga i oplakali kao voljenog druga i prijatelja.

A u Skadru sve veća gužva. Mnogobrojne jedinice srpske vojske svakog dana pristizahu. Varoš prenatrpana, prljavština

svuda. Od teške iznurenosti i gladi pojavi se bolest među vojnicima srpske vojske. Pronese se vijest da je kolera. Svak u strahu. Veliki hodnik saraja pun srpskih izbjeglica, tu jedu, tu spavaju. Jednog dana čujem iz moje kancelarije neku viku i galamu. Izidem, imam šta vidjeti: jedan srpski vojnik ispružio se na patosu, pa jauče i previja se. Svi misle da je kolera i posmatrahu ga izdaleka. Niko da mu se približi i pomogne. Ne usudih se ni ja. Kad najednom čujem sa gornjeg sprata silazi neko stepenicama. Bješe to proslavljeni vojvoda Stepa Stepanović. Primijeti ležećeg vojnika, upita šta mu je pa mu pristupi. Vojvoda se sagne, klekne na jedno koljeno, pa dohvati blijedu vojnikovu glavu. Miluje ga rukama po licu i kosi i tješi. Meni suze u očima. Tek tada skočismo i vojnik se uputi u bolnicu. Ja sam bio sklopio tijesno prijateljstvo sa dvojicom sekretara iz ministarstva, Simom i Svetislavom Jovanovićem, zvanim „Šiško“. U toku poznanstva oni mi jednog dana predložiše da idem sa njima đe bude i srpska vlada, da će mi dati povoljno ukazno zvanje i položaj. Crna Gora bješe još netaknuta. Austrijska ofanziva na nju još ne bješe otpočela i ja im odgovorim da to nije sad moguće uraditi, jer da bi inače prema našim zakonima počinio čin dezerterstva i veleizdaje budući da ne bih redovnim putem napustio crnogorsko državljanstvo. Oni se sa tim složiše. Na Badnji dan ja krenuh lađom za Cetinje i već poslije podne sam stigao u pristanište Rijeke Crnojevića. Ova lađa nosaše osim putnika i veliki tovar brašna i slanine za lovčensku vojsku. Na pristaništu priličan broj vojnika sa puškama. Nadzor oko iskrcavanja vođaše oficir Mrgud Vujović. Vojnici uskočiše u lađu i pored svih protesta Vujovića otpočеше da iznose slaninu iz lađe i da je nose uz glavicu. Bio je to za mene rđav znak. Uveče sam stigao kući noseći jednu vreću brašna. Na Cetinju svi usplahireni. Očekuje se napad svakog časa. I zaista već drugog dana Božića Cetinje se prolamalo od jeke austrijske teške artiljerije sa bokokotorskog utvrđenja i ratnih lađa. Bilo mi

je jasno da će i Crna Gora tragom Srbije. Otac mi se bješe vratio iz vojske bolestan, i ja njemu i majci izjavih da neću čekati austrijsku okupaciju nego ću se vratiti za Skadar, a onda ću za srpskom vojskom. Otac ćuti, a mama i sestra mi grčevito plaču. Na kraju, obećah im da ću svakako pokušati da se dočepam Rusije i da kod brata Sava dočekam kraj rata. To ih je umirilo.

Cetinje je postalo bezglavo i već se državna nasljedstva pakuju. Moji meni spremili vojničku torbu sa jednim parom preobuke, sa nešto hljeba i dobrim komadom pršute. Dvor i vlada već su napustili Cetinje. Sa dvorom je pošao i moj brat Niko koji je bio šef Gospodareve kuhinje. U kući plača dosta. Austrija je već zauzela Kuk. Ravno 31. januara poslije podne dođe kod mene student Milo Prlja, koji je kasnije poginuo u borbama za osvajanje Kajmakčalana. I pošto se oprostim i izgrlim sa svima, ja sa Milom napustim svoju dragu kuću, sve moje mile i pođem na dalek put u potpunu neizvjesnost. Na kolskom putu iza Danilove bolnice osvrnuo sam se i pogledao Cetinje sa bijelim barjacima na kućama i zamakao ka Rijeci Crnojevića. Ni Milo ni ja nismo dugo mogli doći do riječi. Više Dobrskog sela sustigli smo Branislava Nušića, koji takođe hitaše kolskim putem, a njegova kćerka s puškom o ramenu pored njega. Nijesmo se Milo i ja dugo zadržali u jednom lokalnu na Rijeci Crnojevića, sem toliko da otpijemo koju čašicu rakije. A vrijeme divno. Na nebu nijednog oblačka, čak i na Lovćenu, koji je svih godina u ovo doba pokriven dubokim snijegom od dva-tri metra, kao za pakost sad ga nema ni malo. Zemlja je čista i suva. Tu je i priroda bila nenaklonjena Crnoj Gori, jer da je lovćenskim visovima napadao uobičajeni snijeg, teško da bi ga austrijska vojska mogla preći. Nastavili smo put za Podgoricu, a od Rijeke Crnojevića sa nama se uputio i Ilija Roganović, moj budući zet i stric mu Vaso. Počinuli smo u jednom hanu, odmorili se, večerali i zatim legli. Rano zorom produžili smo putovanje i oko deset sati prije podne stigli do Lješkopolja i tu, odmorivši se pred jednom kućom,

posmatrali kako jedan austrijski aeroplan bombarduje Podgoricu. Licem na pravoslavnu Novu godinu stigli smo do prvih podgoričkih kuća. U samoj varoši nevjerovatan metež. Silna vojska pritisla sve ulice. Masa izbjeglih činovništava. Kraljevska porodica se smjestila u dvor na Kruševcu, a vlada i diplomatski kor po pojedinim kućama. Našli smo i mi prenoćište, pa željni novosti, pohitali u hotel „Evropa“ Jovana Bugara. Tu sve prepuno. Nalazim svoje cetinjske poznanike, razgovaramo, izmjenjujemo misli. Svi vidimo da je slom Crne Gore neizbježan. Tu sam se grdno pokajao što sam iz Skadra dolazio. Ja sam pojedinim prijateljima predlagao odmah po dolasku, da Podgoricu napustimo, da se doguramo do Skadra i tu čekamo rezultate povedenih pregovora za sklapanje mira između Austrije i Crne Gore.

Za slučaj da budu povoljni bilo bi veoma lako povratiti se iz Skadra, a u protivnom slučaju evakuacija iz Skadra je lakša i sigurnija, nego iz Podgorice. Nijesam mogao nikoga da ubijedim. Tako sam se i ja po Podgorici vrtio nekoliko dana i tek onda ubijedio Nika Milunovića, brata Savova, da idemo za Skadar.

Sa nama je pošao i njegov rođak Boško Radanović. Rano zorom krenuli smo kolskim putem preko Tuzi za Skadar po zaišta divnom vremenu, i neometani stigli uveče oko 10 sati u Skadar. Bili smo mrtvi umorni. U Skadru sam odsio ponovo u hotelu „Evropa“. Šutradan sam pošao na posao. U Skadru ogromna promjena. Nema više haosa i meteža po ulicama. U toku ovih deset dana srpske su se trupe evakuisale. Nema ni regenta Aleksandra, ni srpske vlade, pa ni mojih poznanika Raše i Šiška. Tek sad sam vidio kakvu sam grešku počinio, ne prihvativši njihovu ponudu da sa njima pođem. Samo pokoji zaostali puk prođe. Vojnici umorni, pohabanih odijela, crni u licu.

Na čelu puka muzika sa potamnjelim instrumentima, a pozadi nje svi zastavnici sa razvijanim slavnim zastavama ogrezlim u borbama kod Kumanova i Bregalnice. Srce mi se steže posmatrajući

ovaj žalosni i veličanstveni prizor. Već odavno su oni napustili otadžbinu i svoje mile i drage, a sada mirno i s pouzdanjem koračaju na putu mračne neizvjesnosti.

Na dan šestog januara stiže i Gospodar iz Podgorice, a Kraljica sa kraljevićem Petrom i knjeginicama Ksenijom i Vjerom. Tu je stigao i moj brat Nikola. Posla u kancelariji nema nikakvog. Otišao sam u stan guvernera vojvode Boža da čujem vijest i on mi otvoreno reče: „A šta ti radiš ovdje, Jovane, što ne bježiš.“ Izašao sam od njega ošamućen. Treba se odlučiti ili za bjekstvo ili ropstvo. Odlučio sam se za prvo i otišao kod brata Nika, ne bi li mi on omogućio da se sa dvorskim personalom evakuišem. On je molio kraljicu Milenu i ona je dala pristanak. Gospodar je već sa kraljevićem Petrom otputovao kolima za Meduu, a kraljica sa kćerkama trebala je da krene iz skadarskog pristaništa. Dvije lađe bile su spremne, jedna za kraljicu, druga za personal. Kad se kraljica ukrcala sa knjeginjicama, to smo uradili i mi. Primijetivši me, kraljica i obje knjeginjice, ljubazno su mi klimnule glavom osmjehnuvši se. Pozdravio sam ih dubokim poklonom. Naša lađa bila je privezana uz onu kraljičinu jednim debelim konopom i trebale su da krenu niz Bojanu do ušća, đe je čekao jedan francuski torpedo. U tom času pojavio se jedan aeroplan više samog pristaništa. Na kraljičinoj lađi nastala je uzbuna, koju je prouzrokovao Milutin Tomanović i on u nastupu straha presjeca kanap, koji je vezivao obje lađe. Motorna lađa kraljičina brzo se uputi niz Bojanu, a naša ostade. Iskrcao sam se iz lađe i otišao da tražim brata Nika, ali mi rekoše da je i on sa Gospodarem otputovao u Medovu. Tako sam se našao skoro u bezizlaznom položaju. Otišao sam ponovo do lađe i tu čuo da će i ona za koji čas krenuti da sustigne kraljičinu. Meni je onda laknulo. I zbilja lađa po mraku krene niz Bojanu. Voda visoka i brza i lađa je po njoj jurila. Nakon dva sata vožnje čuli smo neku viku i dozivanje, sa obale. Upozorili smo kapetana lađe da je opasno dalje ploviti, jer su Austrijanci zauzeli mjesto Sveti Nikola na

samom ušću Bojane. Put je tako bio prekinut i lađa se ponovo vratila u Skadar, odakle je i pošla. Već je zora, sedmi januar, moja krsna slava. Iskrcao sam se sa lađe i otišao da tražim nekog od poznanika. Našao sam samo Pera Vrbicu i Ljuba Krunića. Prvi nije mogao da putuje preko Albanije radi bolesne noge, a Ljubo mi reče da nema kome da preda dužnost upravnika carinarnice. Dogovarali smo se i pregovarali cjelo prijepodne, a noću odem na lađu da prespavam. U samu zoru probudi me glas: „Jovane Dragov!“ Odazvao sam se iako nisam znao ko me zove, a on nastavi sa obale: „Hajde da idemo, nemoj da te Austrijanci tu nađu“. Hitro sam skočio, uzeo zavežljaj sa stvarima i iskrcao se. Na obali me čekao Ilija Sredojević, sekretar uprave Dvora. Pored njega jedno konjče sa dva baula. I tako nas dvojica sa pomoću božjom krenemo kolskim putem za Medovu. Putujemo po mraku i noću, razgovaramo o događajima. Osvanuo je i dan osmog januara sa oblačnim nebom. Stigli smo tako do jedne kuće ispod Kolarićevog vrha, đe nađem Nika Džinovića, trgovaca iz Podgorice, koji se iz Drača vraća za Skadar. Šedeći i u razgovoru Niko nam ispričao prava čuda; da je put presečen, da je kod srpske vojske u Draču zavladao kolera, da su leševi u gomilama po ulicama i putevima. To su bile mračne vijesti, koje bi i najhrabrije uplašile i odvratile. Dugo smo šedeli razgovarajući, pušeći i razmišljajući. Ipak se na kraju odlučimo da produžimo putovanje. Kiša nas je pratila, osećali smo da nijesmo daleko od Lješā. U njegovoj blizini susretosmo jednog suboraju (žandarma Obilasne uprave u Skadru) na konju i upitasmo ga koliko još ima do Medove. On cinički i nabusito odgovori: „Još pet ura.“ Bio sam vanredno ljut i u nervozi ga opsujem. Suboraja se dohvati puške, ali ja bjeh brži sa mojim brauningom. On pogleda, spusti pušku i odjaha. U ovom sukobu suboraja bi sigurno izgubio glavu. To je bio jedan od žandarma, koji su do Medove dopratili kralja Nikolu.

Kiša lije kao iz kabla. U sami mrak stigosmo u Lješ. Na jednom praznom prostoru ugledasmo neke naše Cetinjane, Šaka

Počeka, Đoka Begovića, Aleksu Ranvajna, Blaža Bratičevića i Mila Radulovića. Obradovali smo se i oni nas povedoše do kuće u kojoj su stanovali. Bješe to jedna prosta kuća sa spratom u kojoj je stanovao i oboljeli regent Aleksandar, koji je baš tog dana otputovao za Drač. Platili smo svako po pola zlatnog napoleona za prenoćište. Dobro smo večerali, pili i dugo razgovarali. Tu sam našao i Ljuba Đinovskog šefa Filijale Crnogorske banke. Ujutro se pojavio i Ljubo Krunić, koji je napustio skadarsku carinarnicu i te noći stigao u Lješ. Stvorili smo mali plan za naše putovanje preko Albanije. Bilo nas je skoro dvadeset ljudi i ovolika grupa ljudi padala bi u oči. Sporazumjeli smo se da se razdvojimo i u manjim grupama putujemo. Naša grupa brojila je sedmoru: Ljubo Krunić, Niko Milunović, Boško Radanović, Šako Poček, Savo Čolić, Milo Radulović i ja. Pomolivši se bogu krenuli smo na daleki nepoznati put neizvjesnosti i opasnosti. Ali naše misli nijesu toga časa obuzimale nikakve brige o postojećim opasnostima, osim samo jedne—probiti se kroz Albaniju i stići do Drača. Tu se ukrcavala sva srpska vojska i tamo idemo.

Nijesmo daleko odmakli, pa smo naišli na čuvene ljese, koje su mnogi srpski pisci opisivali bilježeći uspomene prelaska preko Albanije. To je bilo potpuno močvarno zemljište i noge su duboko zapadale u gusto blato stvoreno kišom, a najviše prelazom hiljadama srpskih vojnika, kopita konja i topovskih zaprega. Svuda konjski leševi, a sa mnogih arbanaški seljaci odrali kožu, pa ostalo samo crveno-crno meso. Mnogi su u teškom raspadanju, pa je smrad neizdržljiv. Moglo se ići samo jedan za drugim. Gazili smo po konjskim leševima, upadali u blato i s velikim naporom prelazili ovo pakleno i strahotno mjesto, jednog od svjedoka sloma srpske vojske i njenog nečuvenog napora da izbjegne austrijskom ropstvu. Ljudi iscrpljeni tromjesečnim besprekidnim povlačenjem po zimi, snijegu i blatu, lišeni komadića hljeba, bijedno odjeveni padali su mnogi od njih potpuno

iznemogli. Svuda žalosni tragovi velikog povlačenja i tragičnih udesa srpske vojske. Oni jači promicali su polako ka Draču da tamo i, kasnije na Krfu, stvore novu srpsku armiju, koja će u pobjedonosnom naletu, poslije novih bezbrojnih žrtava i novih junačkih podviga, osloboditi svoj narod. Tek što smo prešli čuvene ljese, koje su radi lakšeg prelaza preko močvarnog zemljišta i dubokog blata nabacali srpski vojnici, izbili smo na čistinu i pred nama se pojavi neočekivani prizor. Jedan puk srpske vojske se odmara. Moji drugovi svi sa šeširima a samo ja sa crnogorskom kapicom na glavi. Čim su nas vojnici opazili neki od njih povikaše: „A, braćo Crnogorci, vuna, vuna.“ Htjeli su reći da smo se i mi dali u bježaniju. Vojska se sva grohotom smijala. Ljubo Krunić me žestoko napao radi kape, a ja mu mirno odgovorih da ne mogu usred arbanaške pustoši stvoriti šešir „Borsalino“ ili „Hibigo“ polucilindar. I mi smo se smijali veselim upadicama srpskih vojnika i bješe nam prijatna njihova duhovita šala na račun Crnogoraca. Što smo više odmicali nailazili smo na sve veći broj vojnika. To srpski pukovi odstupahu od Lješa ka Draču. Odlučili smo da ih prođemo, pa smo brzim koracima išli kroz razmaknute jedinice. Tek oko podne tog dana ostali smo na putu nas sedmorica sami. Bio sam nešto zamišljen, pa me drugovi upitaše za uzrok, a meni se neprestano pred očima pojavljivala jučerašnja dirljiva slika sa puta između Skadra i Lješa—srpski vojnik smjestio se u jednu tijesnu pećinu, tu je jadan legao, ispružio se, a pored same glave upalio voštanicu. Shvatio sam njegovu tragediju, iscrpljen, gladan i bolestan uvukao se tu da za koji časak izdahne, napušten od svakog. Pored glave gori mu voštanica, koju je stalno u torbi nosio da mu se nađe na samrtnom času.

Gledao sam ga poduže, oči mu poluotvorene, a smrtno bljedito na licu. Udaljio sam se, okretao sam se sve dok sam mogao nazreti figuru ovog neznanog junaka. Moja priča ožalostila ih je sve, ali se moralo putovati dalje.

Poslije podne stigli smo do rijeke Maće. U putu od Lješa izdale su me moje cipele i u strahu da ne budem primoran da pješaćim bos i da tako ostanem nasred puta, kupio sam od jednog srpskog vojnika opanke sa dugačkim vrhom. Prelazeći Maću preko jednog velikog balvana okliznu mi opanak, nisam bio navikao u njima da hodam, i upadnem u vodu. Srećom rijeka ne bješe duboka usljed duge suše, te se izvučem. Na drugoj obali naiđemo na lijepi proplanak i odlučimo da tu prenoćimo. Dovaljali smo jedan veliki panj, podložili oganj i pošeđali oko njega. Dugo smo pričali te noći i samo što smo legli, kad iz velikog i razbukalog ognja osu se pucnjava. Jako smo se svi uplašili i pobjegli kud koji. Popadasmoo po zemlji svi, a ja upadoh u jarugu punu vode. Pošto smo se malo pribrali i pucnjava prestala, približimo se ponovo vatri i onda smo ustanovili razlog ove nenadane pucnjave, koja je mogla imati tragične posljedice. Arbanaški ustanici u svojim borbama sa turskom vojskom sakrivali su oružje i municiju u šupljinama gorostasnih drvađi. Jedno od takvih upotrijebili smo i mi za oganj te hladne noći, a sakriveni puščani meci, kad ih je oganj zahvatio, eksplodirali su.

Zorom jedanaestog januara nastavili smo naš put. Put nas je vodio kroz gustu šumu. U daljini nazirao se grad Kroja, Skenderbegova tvrđava i prijestonica. Još jedanput tog dana poslije podne prešli smo jednu rijeku. Na obali su nas čekali nekoliko srpskih vojnika i nudili da nas na leđima prenesu preko rijeke za samo jedan dinar. Da ne bih ponovo gazio vodu, smokrio se, a bez ikakvog drugog odijela, moram priznati na svoju sramotu, da sam pristao da me jedan vojnik, objesivši mu se preko ramena, prenese preko rijeke. Ali meni za utjehu bio sam prema njemu mnogo izdašniji od njegove skromne cijene. Već je skoro noć. U sredini smo divljeg predjela, a i sitna kiša pada, i ne može se ni zamisliti da se prenoći u šumi. Daleko po strani vidi se jedna kućica i odlučimo da tamo potražimo utočište. Održimo pravi ratni savjet kako da postupimo u slučaju da

naidemo na negostoljubiv prijem. Svi smo bili naoružani revolverima, pa odlučismo da po jedan od nas dežura po sat vremena dok drugi spavaju. Lajanje pasa oglasilo je naše približavanje kući. Pojaviše se dva zgodna i naočita momka. Srećom po nas Šako Poček vladao je arbanaškim jezikom. Pozvaše nas i mi uđemo u kuću. Obična seoska kuća puna čeljadi, mlade nevjeste i sitna đeca. Šedimo pored dobre vatre, a Šako vodi razgovor. Prvi utisak dobar. Razgovaramo, domaćica kuva kafu i uskoro iznese ispred nas i ispečenu pitu. Poslije večere domaćin uze gusle, pa nam pjeva junačke pjesme o Skenderbegu. Domaćica po njihovom običaju izvodi sina najstarijega i sva srećna zbog njegove ljepote i bujnog zdravlja daje ga jednom po jednom i svi ga milujemo, ljubimo i darivamo ga srebrnim novcem. Domaćin je zadovoljan, mi još i više. Potpuno umireni legli smo da spavamo bez ikakvog dežurstva i straže. Još zorom dvanaestog krenuli smo, a naši gostoprимljivi domaćini pratili su nas još čitav sat hoda. U putu naidemo na jednog srpskog vojnika, koji pružaše ruku. Ležao je pored samog puta i hljeba tražio. Ja prođem pored njega ćutke i pognute glave jer u torbi ne bijaše ništa. Bilo me stid, još i danas kao da vidim onog nesrećnog vojnika kako pruža mršave ruke. Nijesmo prošli ni dva sata hoda, kad na putu naidemo na englesku misiju Crvenog krsta. Svaki od nas dobio je po veliki komad lijepog i dobro pečenog bijelog hljeba. Meni pade na um onaj srpski vojnik sa ispruženom rukom, ali treba dalje ići. U putu sustignemo jednog srpskog izbjeglicu. Bio je činovnik, a sa njim i žena mu u naručju sa malenim ženskim đetetom. Putovali smo zajedno i nosili ovu đevoјčicu sve do Šijana, varošice sa drvenim kućama i ćepencima u blizini Drača. Varoš bješe zatvorena i pusta i tu se nijesmo zadržavali, nego produžili za Drač lijepim i širokim kolskim putem. Tek u četiri sata popodne stigli smo do prvih dračkih kuća. Mi smo, dakle, prevalili težak i naporan put od Lješa do Drača za nešto više od dva i po dana. Potražili smo lokal i našli sobe u hotelu „Roajal“.

U stvari to je bio „kraljevski“ hotel samo po nazivu, a u stvari obična krčma sa jednim sobama i još žalosnijim namještajem. Niko Milunović i ja zauzeli smo jednu, a ostali druge sobe. Pri kretanju iz Cetinja ponio sam svega 650 perpera i četiri ipo napoleona u zlatu. Kod nekih drugova razmijenio sam pola napoleona za 40 kruna u srebru. Vrijeme je divno i Ljubo Krunic i ja napustili smo rano ujutru hotel, razgledali grad i svratili da se obrijemo i malo dotjeramo. Ljubo se brijao, a ja sam na vratima posmatrao ulicu i narod koji je prolazio. Odjednom čujem već poznati zvuk aeroplana. Ljubo i ja uputimo se ulicom i sklonimo u prostorije jedne oveće kafane. Čujemo prasak bombi. Upozori nas neko da pogledamo niz ulicu. Pored sveg straha i neraspoloženja nijesmo mogli a da se ne nasmijemo. Sa dna ulice bježi čitava jedna polučeta italijanskih vojnika, a široke njihove pelerine zakrčile čitavu, i inače usku ulicu. Kad smo prošli dračkim ulicama mogli smo ustanoviti ko je sve iz Crne Gore izbjegao. Malo, veoma malo, najviše do 200 osoba, većinom činovnika i trgovaca. Osim toga izbjegli su bokeljski i hercegovački dobrovoljci. Svi su htjeli da se ukrcaju na lađe. A u Draču i njegovoj okolini skoro sva srpska vojska smještena. Jedan njen dio upućuje se suvim putem u Valonu, a drugi se ukrcavaju. Ukrcavanje se vrši većinom noću, jer danju dolaze aeroplani. Ja sam najviše vremena provodio na jednom brdašcu kod grčke crkve. Tu puno srpskih izbjeglica žučno raspravljaju o uzrocima sloma Srbije i jedni druge optužuju. To su bili predstavnici starih i mladih radikala. Bilo mi je neprijatno da slušam sve te optužbe, pa sam ih umirivao objašnjavajući da tome u ovim danima nema mjesta. Ponekad je to bila i utjeha.

Ja sam često išao ka morskoj obali sa mojim drugom Nikom Milunovićem i tamo smo svakog dana viđali starog vojvodu Stepu Stepanovića. On hoda sam duž obale, a jedan ađutant daleko iza njega. Bilo nam je žao proslavljenog vojskovođe i pobjedio- ca sa Cera. Jednog dana eto aeroplana. Svi smo se zaustavili i

posmatrali kad iz njega počeše da lete cjedulje. Šetili smo se da su to leci austrijski. Potrčim, uzmem jedan primjerak i odnesem vojvodi Stepi. Primio je letak, pozdravio me, ne prozborivši više ni jednu riječ. To bješe letak kojim austrijske vlasti pozivaju srpske trupe i izbjeglice da se povrate svojim kućama, da tamo mirno žive, kao i Crnogorci. Među nama Crnogorcima velika nervoza. Svi bi htjeli da se što prije evakušu iz Drača, ali sve lađe su rezervisane za srpsku vojsku. Bilo je intervencija, ali bezuspješnih. A dani prolaze jedan za drugim. Ja lutam po varoškim ulicama, šetam obalom, ili sam kod grčke crkve. Ispod nje na jednoj širokoj livadi ulogorili se hercegovački dobrovoljci. Jednog dana idući ka grčkoj crkvi opazim austrijske aeroplane. Ubrzam korak, ali se predomislim pa skrenem i uputim se ka morskoj obali. A tamo naslagana morska trava, sloj debeo više od metra i ako padne bomba neće se rasprsnuti. Posmatrao sam ležeći na travi kako bombe padaju baš duž puta kojim sam ja trebao ići do grčke crkve. Tu su poginuli skoro svi hercegovački dobrovoljci. Što dani više odmiču nestrpljenje kod nas Crnogoraca sve je veće. Podijelili smo se na dvije grupe: jedna je bezuslovno za odlazak sa srpskom vojskom do Krfa, a druga, daleko manja, htjela je da se dočepa italijanske i francuske obale. Jedna grupa u kojoj sam bio i ja, otišla je do regenta Aleksandra i on nam je obećao da će se svi Crnogorci blagovremeno evakuisati. U tom očekivanju i dalje hodam varoškim prljavim ulicama. Jedno popodne na placu pred srpskom komandom mjesta opazim veliku gomilu ljudi koji u širokom krugu nešto posmatraju. Približim se i na moje najveće iznenađenje opazim jednog srpskog vojnika, kojeg radi neke krivice, spremaju da batinaju. Ja se silno uzбудim pa glasno podviknem. „Zar je srpski vojnik zaslužio da se sramotno batina?“ Komandant povika da mu se dovede taj koji to viče. Ja se uvučem među masu, sagnem i izgubim. Mislim da je mene očekivala ista kazna. U srpskoj vojsci postojala je i dalje kazna batinanja, dok

je u Crnoj Gori već odavno bila ukinuta. Kao kazna koja je ponos jednog čovjeka, bez obzira na njegov prestup, ponižavala i bila sramotna ne samo za njega i njegovu porodicu, nego za čitavo bratstvo. Od njih nije htio da se ženi.

Nakon sedamnaestog dana mučnog boravka u Draču mi smo se jedne mračne noći ukrcali. Put nas je vodio za Valonu i Krf. Jedan manji dio Crnogoraca ostao je i dalje da čeka talijanske lađe, koje se uopšte nijesu pojavile. Prevalili smo mirno put do Valone u pratnji francuskog torpeda. Na lađi je i dosta hercegovačkih dobrovoljaca. Gorštaci otpočеше teško da povraćaju. Svuda se čuje težak uzdah i jaukanje. Valona nas je dočekala zorom i tu se iz naše lađe prekrčamo u italijanski luksuzni parobrod „Vitorio Emanuelo“. Na parobrodu meni neko ukrade torbu sa stvarima i ja ostadoh samo sa štapom u ruci. Oficiri posade broda dočekali su nas toplo i srdačno. Bilo je mnogo srpskih oficira i vojnika. Rasporedili su nas po zanimanjima, te su svi oficiri i činovnici dobili lijepe i udobne kabine i zajedničku trpezariju prve i druge klase. Nakon tolikih napora i muka ošćali smo se kao u raj. Sve je na brodu bilo bogato, i hrana i spavanje i odmaranje. Osjećali smo se kao engleski lordovi, iako nijesmo bili odjeveni kao oni. Puna dva dana bili smo tu čašćeni i maženi od ljubaznih talijanskih oficira i brojne posade, dok lađa jedne noći ne diže sidro i uputi se za Krf. Ja sam spavao i tek štradan opazih da smo na pučini. Poslije evo i Krfa, toliko željenog i očekivanog. Iskrčali smo se na čitav puškomet daljine od krfskog pristaništa i u varoš se uputismo pješice. Ja samo sa štapom. Ljubo Krunić, Niko Milunović i ja našosmo stan u jednoj omanjoj ulici. Soba čista i udobna. Dočeka nas jedna sredovječna žena i uvede unutra. U uglu sobe mnoštvo ikona i pred njima upaljeno kandilo. Starica nas posmatraše dugo i sa pažnjom, pa kleče ispred ikona moleći se bogu. Mi smo bili duboko potreseni. Zatim nam je pristupila i poče ljubiti redom kao da smo joj rođena đeca. Nijesmo mogli ništa razabrati od njenog

živog grčkog jezika. Tek kasnije sporazumijevali smo se donekle pomoću talijanskog.

Na Krfu je bila sva srpska vlada sa nadležstvima, a u okolini logorovahu sve trupe evakuisane iz Albanije. Ulice prepune naroda. U javnim lokalima mnogo oficira. Već šutradan iz Drača stigla nam je grupa Crnogoraca, koji nijesu željeli sa nama da pođu za Krf. Njih je srpska vlada jednostavno ukrcala, jer se Drač potpuno evakuisao. Tog dana našao sam se i sa mojim prijateljima Rašom i Jovanovićem. Opet je bilo predloga da se primim službe, ali ovog puta izjavio sam da namjeravam krenuti za Rusiju. Imao sam 500 perpera i tri napoleona. Perpere sam razmijenio kod jednog mjenjača po kursu—100 perpera za 40 drahmi. Tako sam došao u prvi mah do novca za najnužnije potrebe, a živio sam vrlo skromno. Treći dan po dolasku stigao je iz Drača i regent Aleksandar. Na pristaništu mu je bio priređen svečani doček. Tu je sva srpska vlada, više činovništvo, jedna srpska počasna četa sa zastavom i muzikom, kao i jedan bataljon francuske pješadije sa muzikom. Oko pristaništa masa svijeta, većinom Grka, koji su regenta živo pozdravljali. I srpska počasna četa i francuski bataljon ostavili su pri prolasku ulicama na sve dubok utisak sjajnim držanjem i izgledom.

Stara trvenja nastavila su se i ovđe. Srpski oficirski kor bio je jako podijeljen. Razmirice između tzv. „crnorukaca“—nosilaca prevrata 29. maja 1903. g. i oficira odanih radikalskim režimima, nastavile su se i van Srbije u oštrijoj formi. Imao sam prilike da u jednom lokalu to jako uočim. Bilo mi je neprijatno to čuti, jer sam se plašio rđavih posljedica. Mada su sve moje simpatije bile na stani „Crnorukaca“—nosilaca ideja ujedinjenja svih jugoslovenskih pokrajina. Ta se ljuta borba na kraju završila čuvenim solunskim suđenjem, strijeljanjem pukovnika Dimitrijevića—„Apisa“ i robijom za mnoge najelitnije srpske više oficire.

Namjeravali smo da se sa Krfa prebacimo dalje, te smo preuzeli korake kod francuskih pomorskih vlasti, koje bjehu

okupirale Krf i držale upravu nad njim, da nam se dâ viza za Francusku. Pregledali su nam dokumenta i odobrili odlazak, te smo nakon desetak dana boravka napustili ovo ostrvo. Prije odlaska posjetili smo dvorac Ahileov, đe se za vrijeme mnogobrojnih svojih putovanja odmarala austrijska carica Jelisaveta. Lađa koja nas je povezala sa Krfa za grčko pristanište Patras, bila je puna Crnogoraca, činovnika i đaka. More je bilo nemirno, te smo se teško ošćali. Prošli smo pored obližnjeg malog ostrva Vida, koje je kasnije dobilo čuveni naziv Ostrvo smrti. Videli smo mnoštvo šatora i baraka i tu pod njima ležali su oboljeli srpski vojnici, usred gladi, napora i iznemoglosti. Niko im više ne može pomoći ni briga ljekara, ni topla hrana. Umiru bez kletvi i bez ropca, požutjelih lica i strahovito mršavih udova. Desetine, stotine i hiljade njih, jednog po jednog smještaju u široke crne barake, odvoze daleko na pučinu i ovaj tragični tovar spuštaju u morske dubine. Nema ni jedne suze da za njima poteče, niti uzdaha, a voštana svijeća ne gori im čelo-glave. I tako, iz dana u dan tužne barake plove morem noseći na morsko dno neznane vitezove. Pomolili smo se za njihov vječni mir. Pošli su 1912. g. s pjesmom i veselim poklicima, ostavivši svoja divna sela pitome Šumadije i Srbije, da u krvavim borbama svete Kosovo i Slivnicu i nižu slavne pobjede jednu za drugom—Kumanovo, Skoplje, Prilep, Bitolj, pa krvave bitke sa nebraćom Bugarima. Neiscijeljenih rana oni hitaju 1914. g. da dočekaju strašnog neprijatelja. Njihova cerska pobjeda bila je saveznička pobjede, pa slavna Kolubarska bitka, a sada ih evo spuštaju kao hranu nepoznatim čudovištima sinjeg mora. Nakon vožnje od 12 sati eto i Patrasa, lijepog grada i pristaništa. U njemu sve kuće, ćoškovi ulica i stubovi bjehu oblijepljeni izbornim proglasima i slikama advokata Gunarisa, vatrenog pristalice kralja Konstantina. On je zatim postao njegovim ministrom, od strane Venicemsa, koji bješe obrazovao vladu u Solunu i posebnu grčku vojsku, koja se na Solunskom frontu borila uz

saveznike. Bjehu poklade i varoš je bila noću sjajno osvijetljena, a ulicama su se kretale osobe sa maskom i u šarenim odijelima. Muzika trešti u svim javnim lokalima. Na pučini ispred pristaništa nekoliko francuskih ratnih lađa paze na kretanje austrijskih podmornica.

Osmog dana oko ponoći napustili smo Patras uputivši se jednom lađom srednje veličine za italijanski grad Mesinu. More prilično mirno, ali u toku noći naiđe silan vjetar. U zoru, naša lađa nađe se usred ogromnih talasa. Bili smo radi uštede uzeli karte treće klase, ali nam tamo usljed bure nije bilo moguće ostati. Zato smo doplatili razliku u cijeni i prešli u drugu klasu. Bura je bila sve veća i lađa se sve teže kretala. Pogledao sam kroz okno i opazio talase visoke 5-6 metara, tako da sam od straha ustuknuo. Za vrijeme mog prelaska Jadranskim morem putovanje je bilo neobično prijatno po glatkoj vodenoj površini. I ovo je prvi put da vidim i ošetim buru. Talasi zapljuskuju i stakla trpezarije II klase. Niko ništa ne govori. Odjednom vidimo jednog starijeg mornara pred ikonom kako kleči i usrdno se moli. Shvatili smo da je opasnost neizbježna i ja rekoh Kruniću: „Ljubo, izgleda da će nam sav ovaj šestomjesečni trud biti uzaludan.“ Ljubo ćuti. Spretni kapetan je dugo manevrisao lađom, dok je nije usmjerio u jedan mali zaliv đe smo se i usidrili. Tu smo ostali 24 sata. Kad se more umirilo krenuli smo dalje. Sišao sam u kabinu i zaspao. Ujutro oko 10 sati izašao sam na palubu i posmatrao sunce i čisto nebo, savršeno tihu vodenu površinu i u blizini talijansku varoš Ređo Kalabrija, sa crvenim krovovima i u cvijeću. Prizor jednostavan i čaroban. U Mesinu smo stigli noću i tek šutradan je razgledali. Nekoliko godina ranije bila je pogođena zemljotresom i navalom mora skoro uništena. Svuda su se još uvijek videli tragovi te pustoši i nijesmo ni imali volje tu da se zadržavamo. Poslije dva dana napustili smo Mesinu, prevozeći se uskim kanalom koji razdvaja Siciliju od kopna. Sa nama se još u Patrasu bio ukrcao na lađu jedan gospodarov perjanik. Izostavši

od drugova on se sam uputio kroz Albaniju, ali u Patrasu ostade bez novca. Tvrdim glasom je rekao da će se ubiti ako ga ne povedemo sa nama za Italiju. Vjerovatno bi to iz očajanja i uradio, pa smo zajednički sakupili potreban novac i on je s nama stigao do Mesine, đe se predao talijanskim vlastima, koje su ga kasnije uputile za Francusku, a mi smo produžili vozom za Napulj. Lijepo smo putovali i – evo Napulja zajedno sa Vezuvom iz kojeg se stalno dimi. Odseli smo u istom hotelu u kojem je boravio za vrijeme svog liječenja naš neumrli vladika Rade. Tada je to vjerovatno bio jedan od boljih gradskih hotela, a sada to bješe obična kućerina, sa tamnim hodnicima i vrlo običnim sobama. Odmah po dolasku primili smo prvu pomoć po 20 lira, kao svaki izbjeglica. Boravili smo već osam dana tu i onda se pronijela vijest da će crnogorska vlada iz Francuske da nas mobilizira. Još isto veče krenuli smo za Rim. Ljubo Krunić i Niko Milunović produžili su odmah iz Rima za Švajcarsku, bojeći se mobilizacije, a ja sam ostao. Švajcarski pansion na pijaci Barbarini bio je vrlo udoban i čist. Tu sam ostao tokom čitavog boravka u Rimu. Još iz Mesine javio sam se bratu Niku, koji je bio u Francuskoj sa Gospodarom i ja sam po dolasku u Rim kod jednog prijatelja slikara našao 120 lira koje mi je Niko bio poslao, a bio sam bez novca. U Rimu sam našao nove izbjeglice iz Crne Gore, koji su imali sreću da se iz Medove direktno prevezu za Brindizi, tako da su izbjegli lutanja divljim predjelima Albanije i sav onaj pakao i golgotu, koja bi ih čekala. Među njima bilo je dosta mojih starih poznanika. Sastajali smo se u kafani „Kjara“ u blizini stanice Termi. Po dolasku u Rim bio sam jako izmoren i izmršavio. Nijesam dobro izgledao iako nijesam bolovao niti ležao. Dobra hrana u pansionu i mirno spavanje činili su svoje i ja sam se poslije mjesec dana sasvim oporavio. Odmah po dolasku zatražio sam od crnogorskog konzulata u Rimu pasoš za Francusku, ali mi je saopšteno da ga mogu dobiti samo uz nalog predšednika vlade iz Bordoa. Tada sam se

obratio bratu Niku za intervenciju. U međuvremenu, pošao sam do ruske ambasade da vidim Obnorskog, otpravnika poslova, zbog mog eventualnog puta za Rusiju. Njega sam poznao iz Crnogorske banke na Cetinju, đe je često dolazio da podigne novac za rusko poslanstvo. Rekao mi je da je put za Rusiju skopčan sa ogromnim teškoćama i velikim izdacima, pa mi je savjetovao da ostanem u Rimu, ili da pođem za Francusku. Ipak bio je dobar da mi iz ambasade izradi pomoć od 100 lira. Istu toliku pomoć dobio sam i iz Zavoda sv. Jeronima posredstvom dr Filipa Dobričića, brata barskog arhibiskupa.

Dane u Rimu koristio sam isključivo za razgledanje starina i znamenitosti. Bio sam na Kapitolu, obišao staro rimsko pozorište, đe je Neron prisustvovao borbama gladijatora, i pokolju prvih hrišćana od divljih afričkih zvjeri. Nijesam propustio da vidim i sve trijumfalne kapije i sve forume. Dugo sam se zadržavao kod Tibra i posmatrao Kastel del Anđelo i u mislima oživljavao tragedije lijepe Toske i Kavaradosija. Verdi je ovjekovečio čuvenom operom ovu bolnu istoriju. Iznad svega privlačio me Vatikan sa bogatom i raskošnom riznicom starina, znamenitosti i remek-djela čuvenih slikara i vajara. Danima sam obilazio vatikanske prostorije i posmatrao čudesna djela Ticijana, Rafaela i Mikelandela. Divio se Leoninovoj grupi i posmatrao Sikstinsku kapelu. Ali ko bi nabrojao sva ta čudesna djela, koja su vjekovima u Vatikanu naslikavana. Ja sam zaista moj rimski boravak dobro iskoristio i upoznao. Na mene je ostavio neizbrisiv trag veličine starih vjekova i genijalnih stvaralaca njegovih ljepota. Išao sam u muzeje, pozorišta i koncerte. Jednog dana otišao sam i na konjske trke i za pet lira zaradio čitavih sedamdeset. To je bio za mene veliki novac. Kasnije, dugih godina koje sam proveo u Parizu, nijesam propuštao nijedne konjske trke.

Dozvola za pasoš još nikako da stigne. Meni sredstva sve manja. Predloži mi Pero Poček da me uputi na besplatno prenočište i hranu kod nekog zavoda. Pristao sam i u društvu sa

Rakom Gluščevićem uputim se van grada, đe se nalazio taj zavod. Bila je to pozamašna zgrada, kapija bješe otvorena te slobodno uđemo. Dvorište veliko, a po njemu hodaju ostarjeli ljudi bijedno odjeveni. Pogledasmo malo bolje i shvatimo, na naše najveće iznenađenje, da su to pijanice i alkoholičari, da su tu smješteni brigom nekog humanog društva ili crkvene ustanove. Odmah smo se udaljili sa ovog tužnog utočišta, koje me podsjećalo na Gorkog i njegove tipove. Nijesam bio ni najmanje zahvalan mom prijatelju Peru za ovu uslugu, a Rako je bio neobično uvrijeđen. U Rimu sam se susreo sa knjazom Petrom. Interesovao se za moj prelazak preko Albanije, za poznanike, tako da smo duže vremena proveli u razgovoru.

Jednog dana išao sam da ponovo vidim regenta Aleksandra, koji je obilazio savezničke prijestonice. Doček u Rimu vrlo topao i svečan. Masa naroda burno ga je pozdravljala, a on veseo i nasmijan živo otpozdravljao. Duž čitavog puta od željezničke stanice do kraljevskog dvora „Kvirinale“ špalir vojnika sa obje strane. Tako isto je ispraćen i pri odlasku za Pariz. Kad je stigla i moja dozvola za odlazak, jedno veče ja se spremim i napustim Rim sa velikim žaljenjem poslije tri mjeseca boravka u njemu. Prošao sam i sjevernu obalu Italije, kao i ranije južnu i posmatrao divne talijanske gradove i naselja. Kuće lijepe, bašte pune cvijeća i zelenila. Zaustavio sam se u Đenovi, velikom lučkom gradu, i uspio tog dana da obidem njegovo groblje čuveno širom svijeta. Obilazio sam divne grobnice i velelepne kapele i čitao dirljive natpise nad vječnim kućama sahranjenih. Ventimilja je potonja italijanska varošica na samoj granici i čuvena po turizmu, ali sad je sasvim prazna. Sa nešto malo formalnosti prešao sam francusku granicu, sa dosta uzbuđenja i radosti i već sam na putu za Nicu, čuvenu kraljicu Sredozemnog mora. Divne plaže, čuveni hoteli su uvijek privlačili pažnju turista iz mnogih zemalja. Njeni karnevalski dani čuveni su širom svijeta, ali sad bijesni strašna bitka za Verden i veliki grad je tih, bez uobičajene živosti i turista.

Iz vagona sam posmatrao veličanstvenu francusku rivijeru, njene živopisne gradove, sastajališta otmenog i bogatog svijeta. Tek sutradan sam stigao do Bordoa, glavnog grada pokrajine Žironde. Velika rijeka Garona protiče pored njega, a po njoj plove, ili su usidreni veliki i mali brodovi. U Bordou je smještena izbjegla crnogorska vlada, a u dvorcu Merinjal, u neposrednoj okolici, boravi kraljevska porodica. Brat Niko odmah pohita da se vidimo i pozdravimo. Javio sam se predsjedniku vlade Mijuškoviću, koji me je ljubazno primio i koji je obećao da mi izdejstvuje studiranje jezika u Marselju i potporu za školovanje. Bio sam vrlo zadovoljan. Brat Niko mi saopšti da Gospodar želi da me primi i uputio sam se ka dvorcu Merinjal, nekadašnjem zamku francuskih plemića, sa stubovima i kulama. Gospodara sam zatekao u društvu komandira Vuka Vukotića, ali to ne bješe više čuveni kralj Nikola, to bješe krupan oronuli starac. Nema na njemu bogate crnogorske nošnje, niti sjajnih ordena. Skromno odjeven, on mi se učinio daleko manjim. Pocrnio u licu, a ruke kao u mrtvacu. Tragovi preživjelih duševnih muka. U tom času, tako samog i skoro bez ikog oko sebe, bilo mi ga je neobično žao. Samo dvije godine ranije Crna Gora je drhtala pred njim, a širom svijeta njegovo ime bilo je čuveno i slavno. Dugo smo razgovarali o svemu. Raspitivao se ko je sve izašao iz Crne Gore, đe su sad, kako se prelazilo preko Albanije, raspitivao se o srpskoj vojsci i njenom prelazu. Bio je očevidno jako uzbuđen kad sam mu govorio o teškom pomoru srpskih vojnika, pričao o ostrvu Vidu. O svemu smo govorili, ali o Crnoj Gori ni jedne jedine riječi. Dva dana kasnije bio sam primljen i od kraljice Milene, knjeginjica Ksenije i Vjere. One su se interesovale ne samo o prelasku preko Albanije, nego i o prilikama u Crnoj Gori i o svim izbjeglim Crnogorcima. Kraljica i njene ćerke bile su očevidno još pod svježim utiscima pada Crne Gore. Ponovo sam se javio predsjedniku Mijuškoviću i tamo me dočekalo veliko iznenađenje. Porekao je da mi je obećao školovanje u Marselju i naredio da mi

se iz državne blagajne izdaje mjesečna pomoć od 150 franaka. Dobio sam i zapošljenje u preduzeću za utovar i istovar robe sa mjesečnom platom od 150 franaka. Bilježio sam svaki utovar i istovar paketa i sanduka, bez ikakvog napora. Radilo se od šest do dvanaest, pa od dva do sedam popodne. Nije se ni neželja poštovala, jer smo i tada radili. Sa 300 franaka mogao sam lije- po da živim. Hotelska soba nije bila skupa u tiješnoj ulici *Pilis de tutel*, a hrana dovoljna. Uveče sam rano išao u krevet, jer sam rano i ustajao. Malo sam se sastajao sa drugim Crnogorcima, a među njima su se vodile burne diskusije o padu Crne Gore i o daljim posljedicama. Iz razgovora saznajem da su kralj Nikola i predsjednik Mijušković u sukobu i da se želi sva odgovornost za propast Crne Gore prenijeti na Mijuškovića. Borba je bila žilava i uporna. Ja sam radio svoj posao i zadovoljan sam bio svojim stanjem. Čak sam imao i prilično ušteđenog novca. Nijesam pošećivao kafane, ni zabavne lokale, kojih je Bordo pun, a od lijepog pola držao sam se daleko. U Bordo je stigao i Andrija Radović, moj prijatelj iz prošlih godina. Na Đurđevdan, krsno ime Gopodarevo, nađemo se slučajno i srdačno pozdravimo, kre- nemo zajedno prema dvorcu Merinjal da Kralju čestitamo slavu. U salu uđemo jedan za drugim, a sala puna izbjeglih Crnogoraca. Gospodar u sredini, posluga nas ponudi rakijom. Gospodar je održao prigodan govor. obraćajući nam se, rekao je da vjeruje u pobjedu saveznika i bolju budućnost Crne Gore, a zatim nastavi okrećući se Radoviću, da sada ima i novu vladu sa novom nafa- kom. Bilo je to za mene veliko iznenađenje. Radović ostade kod Gospodara, a mi ostali napustismo dvorac, komentarišući ovu promjenu vlade. Već šutradao dobio sam poruku od gospodina Radovića da mu se javim. I eto me u zgradi crnogorske vlade. Gospodin Radović ponudi mi i odmah me postavi za v. d. šefa računovodstva Ministarstva finansija. Osim mene postavi za činovnika Đura Vukmirovića, a na moj predlog za v. d. knjigo- vođu moga druga iz Crnogorske banke Gojka Grbovića, koga

smo telefonom pozvali iz Marselja. Bilo je veliko iznenađenje za moje poznanike iz preduzeća za utovar i istovar kad sam im sa svom blagodarnošću, za usrdan prijem, saopštio da napuštam posao i oglasim moje postavljanje kod Crnogorske banke. Smatrali su me za „veliku pticu“ i sa mnom su se oprostili sa poštovanjem. Ja i Grbović organizovali smo računovodstvo, nabavili knjige, formulare, nove obrasce i rad je otpočeo. Uveli smo sistem duplog knjigovodstva, kao i kod novčanih zavoda, ali platom nijesam bio zadovoljan. Dobijao sam 320 franaka mjesečno, samo 20 više nego što sam ranije zarađivao. A sad je trebalo da reprezentujem državnog višeg činovnika, novo odijelo, nove cipele, novi šešir i drugo. Ostao sam u dotadašnjoj skromnoj sobi, ali izdataka sam imao mnogo više. Počeo sam da pošećujem lokale i prinuđen sam bio od brata Nika da uzmem pare.

Sljedećih mjeseci nikakvi novi događaji, ali se već oseća pregrupisavanje Crnogoraca. Na pomolu je pitanje narodnog ujedinjenja. Gospodin Radović je u Parizu, đe vodi razgovor o prelasku vlade iz Bordoa. Dolazi u dodir sa francuskom vladom, ruskom ambasadam i srpskim poslanikom Vesnićem. Na Preobraženje on predade Gospodaru izrađen memorandum o rješennju pitanja narodnog ujedinjenja i položaju u ujedinjenoj otadžbini dviju država. Koncem septembra crnogorska vlada napusti Bordo i smjesti se u Neji kod Pariza, đe je već bila kraljevska porodica. Ja sam našao sobu u pansionu „Balzak“ u centru Pariza, ali tu nijesam mnogo ostao, već sam se preselio u latinski kvart, hotel „Ekscelzior“, ul. Kižas br. 20. Sve duge godine mog boravka u Parizu, tu sam proveo. Odlazio sam svaki dan na posao u Neji, đe sam i dalje radio u Ministarstvu finansija. Bio sam zadovoljan i poslom i saradnicima. Željan Pariza, luče svijeta, ja sam se dao na pomno razgledanje svih njegovih znamenitosti. Sve slobodno vrijeme koristio sam za to. Moja prva poseta bila je Invalidskom domu, pod čijom velikom kupolom počivaju Napoleonove kosti, a gore na spratu u obliku elipse

kosti njegovih maršala. To mi je bilo jedno od najmilijih mjesta i ja sam ga u toku mog dugog boravka često posjećivao. Sam dom u drugim svojim odjeljenjima bio je znalački snabdjeven raznovrsnim starinama, od oklopa starih ritera do preotetih neprijateljskih zastava. Bezbroj vojničkih trofeja slavne francuske istorije krasi velike sale ovog velelepnog doma, koga je Napoleon podigao za svoje iznemogle i ostarjele ratnike. U jednom uglu izložen je čuveni aeroplan sa znakom rode još čuvenijeg francuskog pilota Ginemra. Nakon 54 izvojevane pobjede uzletio je da se ne vrati. Znamenita Bogorodičina crkva privlači osobitu pažnju. Bila mi je poznata po istoimenom romanu Viktora Igoa i ja sam u mislima prolazio sve burne događaje, koji su vezivani uz nju. Njen portal ostavlja snažan utisak, a njene dvije visoke kule–divljenje. Ali Luvr, dvor čuvenih francuskih kraljeva, privlači naročito moju pažnju. Koliko je samo remek-djela iz slikarstva i skulpture najčuvenijih svjetskih slikara i vajara tu. Satima sam i danima obilazio, pa kako koja godina prođe, ponovo dolazio i gledao raskošne i ogromne sale, diveći se svom onom bogatstvu ljudske misli i vještine. Čuveni kraljevski dvor Tiljeri zapaljen je 1870. godine za vrijeme Pariske komune. Sada sam tu našao divne vrtove i šetališta. Naročito sam volio da posmatram spomenik Napoleonovog Maršala Neja, najhrabrijeg među hrabrima, podignutog na ogromnom prostoru pred observatorijumom, u neposrednoj blizini zida, đe ga Burboni, po padu Napoleonovom, neviteški strijeljaše. Čuveni maršal je na visokom stubu sa podignutim mačem uzdignute glave. Obišao sam Tampl, žalosnu tamnicu Luja XIV i Marije Antoanete. Bastilju nijesam našao tada, jer nju je revolucija 1789. godine zbrisala sa lica zemlje. Tu je danas široki plac sa pobjedničkim stubom. Na mirnom i tihom mjestu podiže se visoki i veličanstveni stub, sagrađen od zaplijenjenih topova i tu su urezana imena svih poginulih generala i maršala (Vandolski stub)...

* * *

Već godinama, od kad nam je majka umrla, brat i ja imamo želju da ispričamo priču o našem dedi Jovanu. Dugujemo veliku zahvalnost gospodinu Radislavu Bjelici, koji je, pročitavši dedinu autobiografiju (tj. ono što je sačuvano) prepoznao u njoj, osim interesantne životne priče i posebnu istorijsku, naučnu vrednost, kao autentičnog dokumenta svoga vremena, pisanog „iz prve ruke“, od strane čoveka koji je bio svedok i učesnik mnogih značajnih događaja sa početka prošlog veka u Crnoj Gori.

Brat i ja dedu nismo upoznali, jer je umro pre nego što smo se rodili. Slušali smo o njemu od naše majke, koja je svoju patnju za roditeljima i čežnju za Cetinjem svoje mladosti, mogla da podeli jedino sa svojim sinovima.

Majka je uvek o svojim roditeljima govorila sa velikom ljubavlju i poštovanjem, a naročito sa velikom tugom je govorila o ocu. Bila je jedinica, deda je imao već 54 godine kada se ona rodila i nije bilo toga što za nju ne bi uradio, a ona se uz njega osećala najsigurnijom na svetu.

Uvek je isticala da nikad nije videla ni čula da postoji takav brak, sa toliko ljubavi, razumevanja i međusobnog poštovanja, kakav su imali njeni roditelji. Nikad grube reči, nikad povišeni ton, iako su, posle relativno ugodnog života pre rata, ratne i posleratne godine živeli u velikoj nemaštini. Urezalo mi se u pamćenje da je, spominjući oca, često govorila da ni mrava ne bi zgazio.

Deda Jovan i moja baka Petronila - Nila Ribarović, upoznali su se u Cetinju, u leto 1929, kada je baka došla u posetu svome bratu Frani i njegovoj ženi Ani, koji je kao građevinski inženjer službovao u Cetinju. Iz priče koju je teta Ana mojoj mami pričala, došla je u Cetinje iz Makarske da leči ranjeno srce. Radila je već 16 godina kod svog oca, Marka, u knjižari i

očekivalo se da se uda za sina vlasnika zgrade u kojoj je bila knjižara, inače makarskog advokata, jer je to bila i želja njenih i njegovih roditelja. Međutim, kada je jednom, sasvim slučajno, čula kako on svojim roditeljima kaže: „Neću onu koju vi hoćete!“, to je bio kraj njenim nadanjima da će se udati za njega.

Ne znam tačno koje godine se deda Jovan vratio iz Francuske, a vratio se, jer su to tražili njegovi roditelji, koji više nisu mogli sami, stari i bolesni. Nije voleo što se vraća, jer je godinama radio i lepo živeo u Parizu, ali kao najstariji sin i jedini neoženjen, nije imao izbora. Brat Niko je bio oženjen francuskinjom Klarom i živeo u Antibu, a brat Savo u Rusiji, sa ženom Vjerom i kćerkom Ljubicom (Ljubov), rođenom 1908, gde je njegova porodica doživela veliko stradanje tokom Oktobarske revolucije. Po povratku na Cetinje, postavljen je za direktora Činovničke banke, koja je kasnije, postala Hipotekarna banka. Vodio je brigu o bolesnim roditeljima i zapuštenoj kući. Prešao je već 45-u godinu života i sigurno je razmišljao da se oženi. Svoju buduću ženu je prvi put video tog leta, na terasi hotela „Grand“, gde je sedela sa bratom i snahom. Venčali su se 26. novembra 1931. u Manastiru Savina u Herceg Novom. I tu ima interesantna priča, za koju je moja mama saznala dosta godina posle bakine smrti. Naime, sredinom 80-ih, igumanija manastira Jazak, s kojom su moji roditelji bili prijatelji, moj ju je otac, kao lekar u Vrdniku i Irigu, godinama lečio, je mojoj majci rekla da nije moguće da su se njeni roditelji venčali u Manastiru Savina, a da baka nije primila pravoslavnu veru. To je za moju mamu bilo iznenađenje, jer joj to ni majka ni otac nikad nisu spomenuli, i nešto u što je teško mogla da poveruje. Oboje su bili veoma religiozni, a baka je u kući slavila i pravoslavne praznike i slavu svetog Jovana, ali i katoličke, i do kraja života išla u katoličku crkvu. Preko igumanije, iz manastira Savina je dobijena potvrda da je baka pre venčanja primila pravoslavnu veru.

Tek tada je mogla da razume kakvo je značenje imalo pismo, koje je deda u martu 1935, pred Uskrs, uputio barskom nadbiskupu: „Kao poštovanom znancu, još dok ste ovdje bili župnikom“ (misli se na Cetinje), sa molbom, kako kaže: „... da znakom date vam vlasti dozvolite i izdate shodno naređenje ovdašnjem župniku da moja supruga Mila, može slobodno primiti svetu tajnu Ispovjedi i Pričešća za svijetlog Praznika Hristovog Uskrsnuća.“ U istom pismu napisao je: „Ja sam se 1931. g. oženio djevojkom rimokatoličke vjeroispovjesti, rodnom iz Makarske, od roditelja poznatih sa svojih religioznih osjećaja. Polazeći sa gledišta da su sve vjeroispovjesti dobre, ukoliko ih se pojedinac pošteno i pobožno drži, ja svojoj supruzi, mada sam pravoslavne vjeroispovjesti, i njenim religioznim osjećajima poklanjam svu dužnu pažnju i poštovanje, te je od mene daleka svaka pomisao da joj u tom pravcu činim ma kakvu sugestiju. Sve od svoga vjenčanja 1931. g. moja supruga Mila nije primila sveto Pričešće, pa joj to teško pada na dušu. Njena je velika želja, a želja je i njenih roditelja, da joj se dozvoli primanje svetoga Pričešća i Ispovjesti.“

Za baku je sigurno bio veliki i težak korak otići iz rodnog grada, rodne Dalmacije, uz to promeniti veru. Pismo koje je sačuvala, a deda joj uputio u novembru 1930, dakle, posle nešto više od godinu dana od kada su se upoznali i tačno godinu dana pre venčanja, možda najbolje oslikava njihov položaj, ali i njihove karaktere. Pismo glasi:

„Gospođice Mila,

Jedan neodoljivi posao sprečava me da dođem da se usmeno objasnimo. To možemo i kasnije.

Prilikom našega prvoga objašnjenja ja sam bio, mislim, potpuno otvoren. Govorio sam vam i rekao sve bez ikakve rezerve. Ostalo je bilo da se razmislite i posavjetujete sa vašim gospodinom bratom i gospođom snahom.

Na moje veliko iznenađenje vi ste me sutra dan uputili na vašega oca. To je vaše pravo i dužnost, možda, ali moram da primjetim da ja ne spadam u broju onih, koji ljubav svoju i bračnu zajednicu traže preko drugih. Dobiti ljubav i obećanja djevojke pa onda tražiti samo formalni pristanak od svoje kuće, to se da razumjeti i tako se danas, mislim, postupa.

Ali ne imati niti obećanja djevojke, ne imati pouzdane izjave ni o obostranoj ljubavi, nego upućivati na odluku oca, to su sve jasni znaci da sam se ja prevario u svome očekivanju.

Ja ne želim prositi sebi djevojku kod roditelja kad već nijesam potpuno ubijeđen u ljubav njenu i u raspoloženje roditelja, koje za mene ne mora biti niti mjerodavno, niti odlučujuće za dalju vezu. Izgledao bih na ovaj način kao običan seljak, koji sebi ljubav i bračnu sreću očekuje ne od odluke same djevojke, nego od uviđavnosti njene kuće. Ja sebi ne mogu dozvoliti da svoju sreću očekujem od jedne takve uviđavnosti.

Ja sam se prevario u svome očekivanju i to mi je neobično zao. Ja sam u početku mislio da je i sreća i ljubav tu, a poslije dva dana vi ste mi dali na znanje da vi ne odlučujete ni o svojoj ljubavi, ni o vašoj sreći.

Ja vam želim svega dobroga, svaku sreću i zadovoljstvo.

Mnogo poštuje

Jovan Martinovich“

Posle venčanja živeli su u porodičnoj kući, u Bajovoj ulici (Baja Pivljanina 38). Roditelji mog dede, moja prabaka Marija–Maše (po njoj je moja mama dobila ime) i pradeda Drago, umrli su ranije, ona 1929, a on 1930. Vrlo su mi dragocene njihove sačuvane osmrtnice, jer na njima lepo pišu ožalošćeni po imenu i rodnom srodstvu. Piše i da je prabaka Maše „...preminula iza dugog i teškog bolovanja...“ Jedan sačuvan dokument, koji je deda pisao 1937, daje puno zanimljivih podataka o periodu koji se ne nalazi u njegovim

sačuvanim memoarima, a odnosi se na vreme pre nego što se moja mama rodila.

U njemu deda, očigledno pritisnut crnim mislima i sa željom da, u slučaju da se njemu nešto desi, moralno obaveže, pre svega brata Nika, kako kaze: „...da pogleda i pripazi za svaki slučaj moju ženu i moje dijete, jer sam se ja sav, kao što to Niko dobro zna, cijeloga svoga života žrtvovao za moje roditelje, za braću i sestre.“ Napisao je, da se zna za svaki slučaj, koliko je novca dao za održavanje roditeljske kuće, u periodu od 1920, do 1930. dok su mu roditelji bili živi, jer se za kuću trošila samo njegova plata i kućna kirija (izdavali su deo kuće sa ulice, u kojem bila radnja), jer je, kako kaže, „...pokojni otac od 1910. bio bez službe, a sama kirija nije bila dovoljna za podmirenje svih troškova cijele porodice.“ Po tome se može zaključiti da se deda još 1920. godine vratio iz Pariza, ali ne mora da znači. Moguće da je taj novac koji spominje slao roditeljima iz Pariza, a da se vratio kasnije. Meni je zanimljivo njegovo svedočenje o tome kako je baka vodila domaćinstvo i njegovo poštovanje i zahvalnost, koju joj na ovaj način iskazuje, da bi mi to mogli da čitamo, evo, skoro 80 godina kasnije: „Ja sâm podigao sam prilikom moje ženidbe, kod Crnogorske banke novembra mjeseca 1931. godine zajam od dinara 8000 za troškove ženidbe, a ovaj dug isplatila je od naših, bolje reći njenih, ušteda moja dobra Nila, draga moja žena. Ona je svaku paru štedila, o svemu vodila računa i uspjela da ovaj dug isplati. Ona je uvela vodovod, ona je izmijenila sve patose u objema kućama koji su bili potpuno ruinirani, postavila je nekoliko novih vrata. Ona je pozadi dućana od jedne prazne i neugledne prostorije napravila lijepu sobu. Ona je i od teze za drva uredila novu prostoriju.

Na dan dolaska moje žene Nile kuća je bila skoro prazna i bez namještaja. Ja sam to znavao, ali pok. otac nije trpio nikakve novotarije, pa radi toga nijesam ni ja nabavljao nikakvog namještaja za kuću. Hoću ovime da istaknem, da moja žena Nila nije

bila dobra žena, pametna i štedljiva, mogu tvrditi da bi kuća danas imala preko 50000 dinara duga samo da je i ona bila raskošna i lakomisljena kao mnoge druge. Njoj treba priznati i samo njoj zahvaliti za čuvanje kuće. “ I, evo, kako završava taj svoj zalog, pisan 17. juna 1937, godine: „Mojim drugovima i prijateljima Niku Počeku, kumu Savu Milunoviću. Krstu Pejoviću, Milisavu Dobričaninu i Petru Kosmajcu ostavljam da na osnovu mojih dokumenata preduzmu sve što treba da mi se reguliše moja pensija meni i mojoj porodici. Ja bih za ovo umolio i moga dragoga Aleksu, ali on siromah ima i svojih velikih briga.

Bog neka bude na pomoći mojoj dobroj i dragoj ženi Nili i našem jedinčetu, našoj radosti, mojoj predragoj kćerci Maši. Neka ih Bog i Sveti Vasilije blagoslovi. Njih i moju braću Sava i Nika, Vjeru i Klaru, Ljubicu, moje sestre Milicu, Maru i Katu, moga Bora i zeta Iliju. I sve naše mile i drage. “

Sigurno je deda bio jako iznenađen kad mu je moja preduzetna baka, dve godine kasnije, po povratku iz Makarske, rekla da je našla tamo finu kućicu, koju bi trebalo da kupe. Mislila je, siguran sam i na budućnost, ali je isto tako želela da ima svoju kuću u Makarskoj, kako ne bi izgubila vezu sa rodnim gradom. Naime, ne znam tačno koliko godina ranije, baka se, kao i njena srednja sestra Nikolina, odrekla svog dela porodične kuce u Kala Largi u Makarskoj, u korist najmlađe sestre Blice. Navodno, jedan prosac je tražio da bude njena cela kuća, da bi je oženio. Jedino se njihov brat Frane, nije odrekao svog dela, tako da do venčanja nije došlo (a, možda i nije zbog toga). Kuću su kupili, postoji celokupna dokumentacija o tome kako su digli kredit, sa učešćem koje je baka uštedela od dedinih plata i kako su u toku 1940, isplatili celokupan iznos i uknjižili se kao vlasnici kuće u centru Makarske. Kuća je bila mala, praktično je imala dve prostorije, sve ukupno oko 50 m², ali je imala lep i prilično velik plac, oko 600 m². Pokazaće se da će im ta kuća biti drugi i poslednji dom.

Po svemu što znam, deda je bio poštovan i cenjen u svom Cetinju. Bio je starešina Sokolskog društva, direktor banke, dobijao je ordenje i priznanja za svoj rad i društveni angažman, imali su mnogo prijatelja. Za nju je Cetinje njenog detinjstva i rane mladosti, ostalo najljepši grad, sa najboljim ljudima na svetu. Toliko je verovala da su svi Cetinjani kao njen otac i njegovi prijatelji i rođaci, da do kraja svog života nikad nije htela ni da čuje da je negde neko iz Cetinja uradio nešto loše. Taj, onda nije bio pravi Cetinjanin. U to vreme je Cetinje bilo prava prestonica Crne Gore, a po tragu koji su veliki Cetinjani, dedini savremenici, a kasnije i njeni, ostavili u svetskoj kulturnoj baštini, teško da mu igde ima ravnog. U njihovoj ulici stanovali su i Milo Milunović i roditelji Dada Đurića, koji je bio par godina stariji od moje mame, išla je u školu sa Danilom Kišom (govorila je da je bio zaljubljen u nju i da joj je pisao pesme, ali joj se nije sviđao). Išla je u muzičku školu, svirala klavir, sa svojim drugaricama iz gimnazije se sakrivala na korzou od profesora. Svoje Cetinje je ostavila kada je otišla na studije, a roditelji se preselili u Makarsku. Izgubila je svaki kontakt sa Cetinjem, da bi, 2000. godine videvši svoju školsku drugaricu na televiziji (Manju Radulović), uzela telefon, preko informacija dobila njen, pa od nje brojeve još nekoliko školskih drugarica, i odmah ih nazvala. Prva njihova reakcija, kad ih je nazvala bila je: „Gde si ti, dolazi više ovamo!“ Sutradan je već bila u vozu, na putu za Cetinje, posle više od 40 godina.

Mama je bila isuviše mala da bi imala neka značajnija sećanja iz vremena rata. Deda nije bio ni u kakvim vojskama, ali su ga stavljali u zatvor i Nemci i Italijani. Pamtila je kako bi je talijanski vojnik nosio na ramenima, kad bi s majkom išla ocu u posetu u zatvor. Interesantna i strašna priča je vezana za dan kad je Cetinje oslobođeno. Navodno, do moje bake je stigla priča da partizani-oslobodioci imaju spisak sa imenima mnogih uglednih Cetinjana, među njima najbrojniji su bili

učitelji i profesori gimnazije, koje će streljati. Uplašivši se za dedu, molila ga je da se sakrije na neko vreme van grada, dok to ludilo ne prestane. On nije hteo da ide od kuće, da bi, kasnije te večeri su, neki rođaci koji su bili u partizanima, došli da ga zovu da bude sa njima na svečanoj bini, povodom proslave oslobođenja.

Posle rata, znam da je deda, kad je retko ko to smeo, bio predsednik Crkvene opštine u Cetinju. Iz jednog dopisa iz 1950. godine, u čijem naslovu stoji Sveti arhijerejski sinod SPC, njega pozivaju da u Beogradu, u svojstvu potpredsednika Eparhijskog saveta Eparhije crnogorsko-primorske, prisustvuje izboru novog srpskog patrijarha. Pretpostavljam da iz tog vremena datira i njegovo prijateljstvo sa episkopom Makarijem. Jednom prilikom, dok brat i ja još nismo krenuli u školu, bili smo sa mamom u Manastiru Ravanica u Vrdniku. Bio je neki praznik i ona je čula da je tu, tada episkop sremski, Makarije. Prišla mu je i rekla čija je kćerka. Nikada nije zaboravila taj susret i sramotu koju je osetila kad je on mene i brata pitao kako se zovemo, a zatim ju je pogledao i rekao: „Zašto nijedan nije Jovan?“ Posle tog susreta, kad god je dolazio u Manastir Jazak, igumanija je nas zvala. Brat i ja smo ga zvali deda vladika.

Ne znam kad je tačno likvidirana banka i deda ostao bez službe, pretpostavljam u toku rata. Znam da nije imao regulisanu penziju dugi niz godina. Mama je tek puno kasnije, valjda kad je i ona postala roditelj, postala svesna da su roditelji od nje skrivali da oni nisu imali ni za osnovne potrebe. Verovatno i zato što su tada svi imali malo. Postoji jedna priča, iz koje bih voleo da sam barem ja nešto naučio, ali nisam. Negde na početku rata, neki Golović, oficir, da li kapetan ili pukovnik, ostavio je kod prijatelja nekoliko sanduka sa dragocenostima, umetninama, pošto se selio u Beograd. Kod mog dede je ostavio dva sanduka. Kad se, valjda posle rata, vratio, našao je jedino ta dva sanduka kod mog dede nedirnuta, onako kako ih je i ostavio. Nekoliko godina

kasnije moj deda mu je dao jednu skulpturu albanskog vojnika od Rista Stijovića i zamolio ga da je proda za njega u Beogradu, jer bi dobio puno više za nju, nego da je proda na Cetinju. Više nije video ni Golovića ni skulpturu.

Pretpostavljam da je glavni razlog što su se deda i baka preselili u Makarsku, taj što nisu imali dovoljno sredstava za život. Izdali su kuću na Cetinju, a baka je oko kuće u Makarskoj gajila cveće, koje je jedna žena prodavala na pijaci. U junu 1961, deda je dobio rešenje o penziji, sa svim zaostalim isplatama. Njihove muke sa novcem su završene. Umro je 27. avgusta, u snu. Sahranjen je u Makarskoj, u porodičnoj grobnici Ribarovića. I 40 godina kasnije, neki na Cetinju su mojoj majci prebacivali zašto nije sahranjen na Cetinju. Moj bi im odgovor bio: šta se to koga tiče? Niko nije imao više prava da o tome odlučuje, nego njih dvoje. I verujem da su se tako dogovorili. Baka je poslednjih par godina živela s nama. Umrla je 1972. u Irigu, a sahranjena je pored svog Jovana.

Ja sam iz Cetinja upoznao samo moga brata Moša (sina Vesne i Aca Martinovića) i njegovu ženu Milenu. Kad vidim mog Moša, a dugo ga već nisam video, imam osećaj da je Cetinje ostalo isto ono iz majčinog detinjstva, gde su ljudi posebni, plemeniti i čestiti, kakvih nema nigde na svetu. Od najbliže rodbine sa dedine strane imam još dve predivne tetke u Albaniji, Bulku u Skadru i Avaju u Tirani. One su kćerke dedine rođene sestre Kate, koja je sa svojim voljenim pobegla u Albaniju, i tako zbog ljubavi žrtvovala čast svoje porodice. Ta, uistinu, filmska priča, mora da se odigravala pred mojim dedom i bakom, negde 1933. ili 1934, a da oni toga nisu bili svesni (ili, možda, baka jeste?!). U svakom slučaju, evo, hvala Bogu, živih mojih tetaka koje mogu puno bolje da ispričaju priču o svojoj majci i ocu. Ne treba ni govoriti da je to takva sramota bila za čitavu familiju, da joj se ime više nije spominjalo i da su joj sestre za njom nosile crninu dve godine, kao da je umrla. Moja majka je imala 10 godina, 1946, kad ju je otac

jedan dan uzeo za ruku, ništa ne govoreći, i otišao sa njom u Skadar, da nađe svoju sestru. Našli su kuću, kapiju su otvorile dve devojčice, približno njenih godina, i kad ih je deda upitao da li se njihova mama zove Kate, devojčice su pocene da dozivaju majku i viču: „Striko Jovan, Striko Jovan!“ Scenu koju se tada dogodila, moja majka nikada nije zaboravila. Kate je izašla iz gornjeg dela kuće, preletela preko stepeništa, bacila mu se pred noge i kroz plač, ljubeći mu cipele, mojoj majci se činilo čitavu večnost, molila ga: „Oprosti mi, brate, oprosti mi, Jovane.“ Ono što je moja majka dobro upamtila je da on ni jednom nije rekao da joj oprašta, već je samo govorio: „Ništa, moja Kate, ništa, moja Kate.“ Međusobno su se posećivali do 1948, i događaja sa Informbiroom, kad su granice sa Albanijom zatvorene. Do 1990, mama se dopisivala sa sestrama od tetke, da bi posle toga one dolazile kod nas. Tetka Bulka i dalje dolazi kod nas, skoro svake godine, na godišnjicu mamine smrti.

Posebna priča vezana je za porodicu maminog strica Sava, koji je živio u Rusiji, o kome je deda dosta pisao, naročito o svojoj poseti bratu još 1905. Ne znam od kad tačno nisu imali nikakav kontakt sa njegovom porodicom, jer je moja mama početkom sedamdesetih, preko Crvenog krsta u Beogradu uspela da stupi u kontakt sa svojom jedinom sestrom od strica Ljubicom (Ljubov). Više od 15 godina su se dopisivale i maštale o susretu, da bi je prvo ja 1988, na apsolventskoj ekskurziji posetio u Lenjingradu, gde je živela sa svoje dve kćerke i unukom, a sledeće godine i moj brat. Taj susret je bio i lep i čudan i prepun emocija. Stara Ljubov (imala je onda 80 godina), je posle pisala mojoj majci da je taj susret bio kao u bajci, jer nije verovala da će ikada videti nekog sa očeve strane. Ponosno mi je pokazala svoju ličnu kartu, gde je pisalo da je чернагорка.

Nenad Petrović, unuk Jovanov

* * *

Napomena uz memoarske spise Jovana Martinovića

Jovan (Dragov) Martinović (1882-1961), crnogorski kraljevski pisar na crnogorskom dvoru na Cetinju i lični pisar kralja Nikole. Kasnije u izbjeglištvu, njegov pisar i službenik u gradu Cap d'Antibes-u, u Francuskoj; visoki službenik Crnogorske banke u Kraljevini Crnoj Gori. Potom u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: starješina Sokolskog društva na Cetinju, direktor Činovničke, kasnije preimenovane Hipotekarne Banke itd. U novoj Jugoslaviji predsjednik Crkvene opštine Cetinje, potpredsjednik Mitropoljskog savjeta Mitropolije crnogorsko-pri-morske i dr.

Ovi memoarski zapisi, decenijama poslije smrti Jovana Martinovića, čuvani su u Vojvodini, u sremskom gradu Vrdniku, u domu njegove danas pokojne kćerke Marije-Maše i kasnije njenih sinova Nenada i Zorana Petrovića. Na žalost, vrijeme je sačuvalo samo dio memoarskih zapisa Jovana Martinovića, koje su prije dvadeset godina, prepisali iz već vremenom oštećene sveske njegovi unuci Petrovići. Prije izvjesnog vremena, hvale svoje crnogorsko porijeklo po majčinoj liniji, pominju Radislavu L. Bjelici, pravniku i publicisti iz Vrbasa svoga uglednog đeda i njegove životne puteve... Impresioniran onim što je od Petrovića čuo, Radislav L. Bjelica je pročitao memoarske zapise i u razgovoru sa mnom, preporučuje mi, da predložim njihovo publikovanje u časopisu „Matica“. Tako je i učinjeno!

Slobodan B. Medojević